

Les torres, propietats agrícoles grans amb orígens en alous i territoris de vil·les altmedievales (Vallès Occidental, segles XI-XIX)

Les torres: large agricultural properties with origins in the allods and territories of early medieval villas (Vallès Occidental, 11th-19th centuries)

Esteve Canyameres Ramoneda¹

Resum

L'estudi descriu el procés històric i cronològic d'unes propietats agrícoles grans, per al que és la comarca del Vallès Occidental, que s'anomenen torres, segons les dues accepcions d'estructura defensiva vertical, i de segona residència, i també segons l'accepció d'època moderna de gran finca amb casal, propietat d'amos forans. Els seus orígens es remunten a domus medievals i alous del segle XI. Coincideixen territorialment amb part dels termes d'algunes de les vil·les dels segles X i XI. Tot i les transformacions i la disgregació de la propietat aloera, un nombre significatiu d'aquestes finques continuaran poc alterades, pel que fa a l'extensió de les terres pròpies, fins al segle XIX, situades enmig del paisatge de masos, parròquies i castells de plana.

Paraules clau: torre, castell termenat, domus, quadra, vil·la altmedieval, mas, franc alou, Canyelles, Clasquerí, Santa Coloma de Barberà, Feu, Pèlags, Santiga, Sobarbar, Solar d'Oriac, Togores i Ullastre.

Abstract

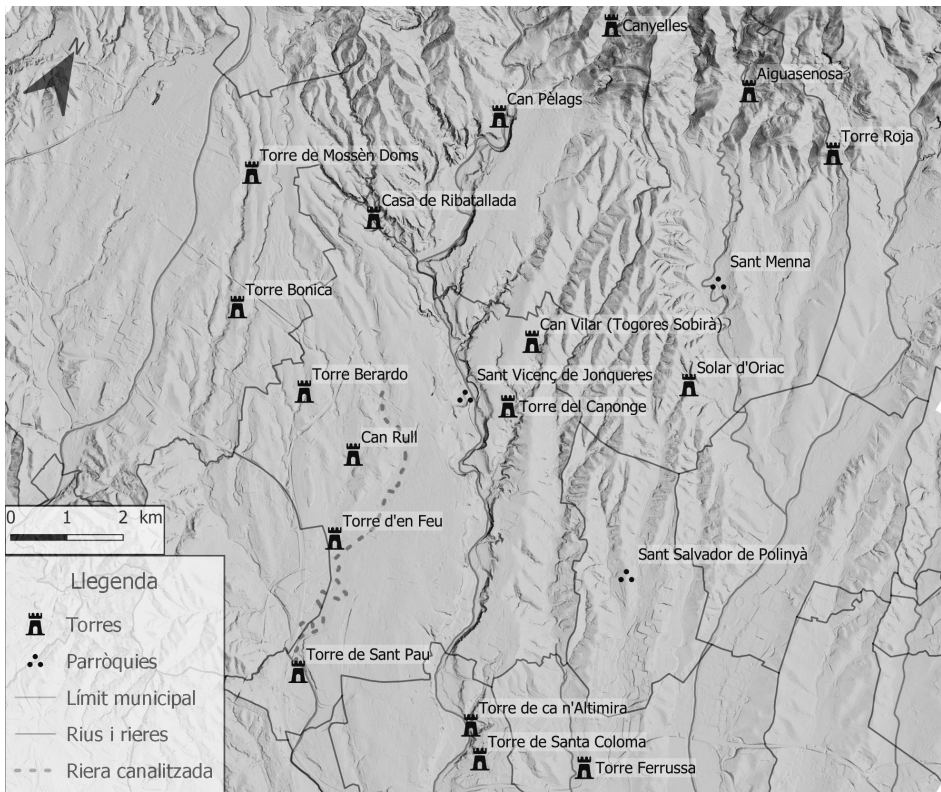
The study describes the historical and chronological development of large agricultural properties, such as in the region of Vallès Occidental, which are called *torres* — towers — according to the two meanings of the word: a vertical defensive structure, and a second home; the term in the Modern era is also accepted to mean a large estate with a house, owned by foreigners. These date back to the medieval domus and allods of the 11th century, and coincide territorially with elements of some 10th and 11th-century villas. Despite the transfor-

1. ORCID: 0000-0003-3087-2750. Historiador. Fundació Bosch i Cardellach. Adreça electrònica: canrae@telefonica.net. Rebut: 20/IV/2020. Avaluat: 10/V/2020. Versió definitiva: 10/VI/2020.

mations and disintegration of the allodiums, a significant number of these estates remained largely unaltered, in terms of the boundaries of their lands, until the 19th century, set among the landscape of farmhouses, parishes, and castles.

Keywords: tower, castle, block, early medieval period, farmhouse, allods, Canyelles, Clasquerí, Santa Coloma de Barberà, Feu, Pèlags, Santiga, Sobarbar, Solar d'Oriac, Togores, Ullastre.

Mapa 1 Mapa general de situació

Font: Josep Cruells Castellet.

A principis del segle xx al Vallès Occidental trobem diverses tipologies de propietats rurals: la majoritària és la dels masos, molts encara en mans de les antigues famílies de propietaris útils. Hi ha també una propietat basada en camps i vinyes de poca extensió dispersos pel terme i en mans de pagesos de sagrera, poble o vila. Encara un gran nombre de vinyes de parcel·laria i rabassa morta majoritàriament abandonades són part del paisatge. En

tremig trobem algunes grans propietats, la majoria de famílies acabalades de Barcelona, com els Bonaplata o en Pérez i Pérez, marquès de Comillars (Canyameres 2009: 49-58), o industrials de Sabadell i Terrassa, com els Turull o els Busquets (Canyameres 2017: 18). Queda també algun castell de plana amb les seves terres. Aquests estan encara en mans de noblesa, els antics senyors jurisdiccionals del terme, com els Sentmenat o els Sarriera-Pinós, marquesos de Santa Maria de Barberà.

A vegades la recerca concreta d'un tema porta a un altre. Per exemple, la recerca dels alous del monestir de Sant Llorenç del Munt a Sentmenat va portar al tema dels orígens de la família dels Senescals del comtat de Barcelona (Canyameres 1991: 7), i la recerca de dades dels Oriac de la parròquia de Sant Julià d'Altaura va portar al tema de la falsificació nobiliària dels Amat de Palou, de Sabadell (s. xv-xix), que aparentment no tenia res a veure amb aquells pagesos del mas Oriac (Canyameres 2000: 64). Les recerques relacionades amb masos del Vallès Occidental, a mesura que s'ha ampliat el conjunt de dades, han fet més visibles aquestes propietats agrícoles, de superfície i extensió més grans que les dels masos més grans de les quals parlo al primer paràgraf. Aquestes se situen al territori enmig de la retícula de masos, i no entraven en principi en l'objectiu de recerca.

Són propietats agrícoles que no s'ajusten ni a l'origen ni al desenvolupament dels masos medievals, ni als seus models de càrregues senyorials i/o feudals. Això, parlant sempre de la comarca, ja que els orígens cronològics dels masos al Vallès van amb retard (Farras 2009: 25-26) respecte del que passa, per exemple, a les comarques gironines (Mallorquí 2000: 50-56). Per tant, el model dels masos no és tan homogeni ni generalitzat a la comarca com podria semblar a primera vista.

La zona d'estudi d'aquest article, al Vallès Occidental, se situa a la serralada Prelitoral i la part alta i central de la plana vallesana, entre la riera de Caldes i la riera del Palau, de Terrassa. Bàsicament inclou els municipis de Castellar del Vallès, Sentmenat, Sant Llorenç Savall, Palau-Solità i Plegamans, Polinyà, Santa Perpètua de Mogoda, Barberà del Vallès, Sabadell, Terrassa i Matadepera.

La majoria d'aquests propietats «no masos» eren d'extensió gran a molt gran (50-250 ha), pel que són les mides superficials de les finques d'aquest rodal. En època moderna, o bé eren anomenades *castell* per haver esdevingut el centre de la jurisdicció castral o de quadra, o bé s'anomenaven *torres*. En alguns casos, no en tots, el topònim ha estat viu fins als nostres dies. Per exemple, Caldes de Montbui (municipi no inclòs a l'estudi) és proporcionalment dels que en conserva més: la Torre Nova, Carerac, la Torre Jordana, la Torre Negrell o la Torre Marimon.

Les torres: propietats, agrícoles, d'extensió més gran que la dels masos més grans

Aquestes propietats més grans que la majoria dels masos moderns de la comarca tenien com a denominador comú que eren francs alous i així constava a les vendes dels segles xvi, xvii i xviii. També en bastants casos han quedat en la toponímia amb el nom de Torre de...

En època medieval foren sovint la principal possessió de famílies nobles rurals. Moltes tenien edificada una torre i/o una domus o casa forta al seu voltant.

Les notícies escrites del topònim es remunten als documents dels segles x i xi. Els més primerencs són localitzats en vil·les, la majoria situades als termes o territoris de... *in terminio*, *in teritorio*, i totes, ben entrat el segle xi, localitzades a les parròquies. Més tard estaran dins dels àmbits territorials dels castells termenats i de les quadres. La majoria d'aquestes propietats s'estenen en territoris, parròquies i llocs en els quals al segle x es documenten vil·les i al segle xi es parla d'alous i solars. En alguns casos concrets, ja abans del segle xii es poden interpretar documentalment les delimitacions territorials (afrontacions).

Amb l'ajut de la toponímia local s'han identificat una sèrie de propietats amb una cronologia llarga que porta a un origen en una possible vil·la altmedieval. Les torres, torrelles i torrotes, *a priori*, són noms que serveixen per destriar un primer grup on podem identificar la pervivència o continuïtat parcial de propietats del segle x i sobretot del segle xi.

En l'aspecte patrimonial, en totes aquestes finques hi havia hagut, o encara hi ha, restes d'edificis o estructures amb la torre medieval, voltada de construccions modernes. És el cas, per exemple, de la Torre Ferrussa de Santa Perpètua de Mogoda.

Hi ha edificis que presenten panys de paret, i a vegades restes d'estructura, que recorren domus o cases fortes, com can Pèlags, de Castellar (Coll 2015: 16-19). D'altres amb aparença de masia inclouen en el seu interior una torre quasi sencera, com en el cas de la Torre de Mossèn Doms, de Terrassa (Castellano *et al.* 1990: 79-103).

Hi ha casos d'edificis de dimensions notables, fets sobre antigues estructures que possiblement havien tingut una torre o una domus, com la Torre de Can Feu (Roig 2009: 37-38), o grans edificis, com el castell de Plegamans o el de Sentmenat (Molera 1989: 34-36). El seguiment documental i cronològic de cada una d'aquestes torres ens pot aportar la continuïtat històrica, la identificació dels propietaris i llurs famílies (sovint nobles rurals). També pot aportar informació sobre capital relacional i xarxes de poder als segles xii-xiii i xiv-xv. Els capbreus moderns ens ajuden en alguns casos a identificar quina part del territori de l'antiga vil·la altmedieval ha continuat com a gran propietat agrícola i quina ha estat disgregada en masos parcialment o completament.

Finalment, els amillaraments del segle xix i la primera meitat del xx actualitzen amb mesures estandarditzades i comprensibles avui dia les dimensions superficials d'aquest reduït que possiblement fou part de la retícula de divisió del territori de fa mil anys.²

La territorialitat essencialment coincident

Si el territori no s'ha mogut de lloc, ens trobem que hi ha models de la propietat majoritària, però també hi ha la possibilitat de models anteriors que es mantenen minoritàriament

2. Els capbreus d'època moderna, tot i la reserva, ja que són documents fiscals promoguts generalment pel més fort i amb més recursos, també tenen com a positiu, entre d'altres avantatges, que ens localitzen aquells alous que a vegades apareixen en documents dels segles x, xi i xii amb toponímia més propera a l'actual.

o quasi testimonialment. Es transformen en altres realitats que no són el model majoritari. Però ho fan sempre en el mateix espai.

El territori sempre és la constant en l'equació de la distribució de la propietat. Hi hagi més o menys gent, sempre s'actua sobre el mateix. Aquesta constant fa que les dimensions de la propietat i les formes de propietat estiguin totalment condicionades per la repartició de l'espai físic en cada període històric i per la pressió humana. La densitat de població, l'ocupació i el repartiment, està clar que és el que varia.

Les vil·les romanes en les quals es va dividir molta part de les planes litorals, prelitorals o interiors, es localitzen en el mateix territori on als segles x i xi hi ha documentades les vil·les i els vilars. El Vallès, a partir de finals del segle xi i fins al segle xx, és un territori majoritàriament de masos. Avui dia les infraestructures viàries, els polígons industrials, el creixement urbà dels pobles i les ciutats, i les urbanitzacions aïllades, han ocupat una part important del territori dels masos. Tot és diferent, però en el fons tot són models de propietat d'ocupació, distribució i explotació del mateix espai: la territorialitat coincident.³

Els possibles orígens: el territori de les vil·les (s. x i xi)

Jaume Vilaginés va escriure «Al Vallès Oriental, l'eix de l'organització anterior al mil·lenari, com a la resta de Catalunya era la *villa*. A diferència d'altres indrets de l'Europa medieval, on aquest paraula tenia a veure amb grans unitats d'explotació agrària hereves del latifundi romà, al Vallès Oriental pren el significat d'agrupament de persones que es dediquen al treball del camp...» (Vilaginés 1991: 52-53). Hi ha altres definicions més modernes i que descriuen més àmpliament altres característiques:

[...] un medio rural densamente habitado y relativamente bien estructurado, donde villas y valles, són las unidades básicas que subdividen el territorio, dotadas de un lugar principal (*villa*) y de un término o espacio específico que comprende otros lugares, *villares*, tierras, casas y propiedades dispersas, además de un número limitado de recursos pecuarios y forestales (Martí 2014: 66-67).

La limitació de la conservació de documents referits a la zona estudiada del Vallès Occidental (serralada Prelitoral, part alta i central de la plana vallesana, entre la riera de Caldes i la riera del Palau, de Terrassa) comporta una cronologia que comença pràcticament a la segona meitat del segle x. En la historiografia sobre vil·les hi ha consens a considerar que als segles x i xi ja estem al final de l'època del seu protagonisme com a unitats bàsiques de subdivisió del territori. Al segle x i xi les vil·les van desapareixent des d'un punt de vista jurisdiccional i són substituïdes per les parròquies i els castells (Folch, Gibert i Martí 2015: 103).

Les vil·les tenien un terme territorial, podien tenir església pròpia (abans de la parròquia) i podia haver-hi titulars d'alous dins d'aquestes, que «proclamen la propietat de les

3. El concepte de territorialitat coincident no era en principi a l'article. Ha estat tret de l'informe d'un dels avaluadors per a la seva possible publicació. Es considera molt reeixit i concís per significar la constància del territori.

villes en un nivell jurídic de plena possessió que no contradiu la propietat camperola de les terres» (Martí 2008: 156), i comunitats de pagesos amb tinença de terres. Tots aquests elements conformen una descripció que lliga força amb la documentació dels segles x i xi per a aquesta zona del Vallès. Per exemple, la villa de Sobarbar tenia un territori i alous, camps, vinyes, trilles, etc. (Puig 1995: docs. 26, 35, 39, 75, 166, 205, 191, 300, 334, 338, 343, 380 i 382).

Quadre 1
Aplec no sistemàtic de topònims del municipis de Castellar del Vallès, Sentmenat, Polinyà, Santa Perpètua de Mogoda, Barberà del Vallès, Sabadell i Terrassa que tenen els seus antecedents en vil·les i vilars

Nom actual	Any del document		Nom o ús (s. xv)	Terme municipal	Referència bibliogràfica
Pla d'Arraona can Lletget	969	«in termine Arrahona at ipso Villare»	Mas Vilar Jussà	Sabadell	Puig (1995: doc. 36)
Castellar	965	«in termine de Castellare»	Parròquia	Castellar del Vallès	Fàbrega (1995: doc. 87)
Canyameres (vall de)	972	«in villa Canellis»	Masos de Canyameres	Sentmenat-Sabadell	Fàbrega (1995: doc. 105)
Canyelles	964	«in termino de villa Canellas»	Mas de Canyelles	Castellar del Vallès	Fàbrega (1995: doc. 75)
Jonqueres	973	«in villa vocita Goncheras	Parròquia	Sabadell	Puig Ustrell (1995: doc. 43)
Matadepera	981	«iusta villa Mata de Pera»	Parròquia	Matadepera	Puig Ustrell (1995: doc. 60)
Polinyà	966	«villa que dicitur Pauleniano»	Parròquia	Polinyà	Alturo (1985: doc. 2)
Sant Miquel de l'Arn	1066	«ipsa villa de ipso Arno»	Alou de la Pia Almoina i masos	Sentmenat	Moreu-Rey (1962: doc. 8)
Santiga	994	«ecclesiola que dicitur Sancta Maria Antiqua»	Parròquia, quadra, castell	Santa Perpètua de Mogoda	Fàbrega (1995: doc. 249)
Sentmenat	972	«in termino Sancti Minati»	Parròquia	Sentmenat	Fàbrega (1995: doc. 105)
Messeguer (can)	1035	«villa de Alii»	Casa de Sant Martí	Castellar del Vallès	Puig (1995: doc. 251)
Pèlags (can)	1043	«que abeo in Pelago Lato»	Mas Pèlags	Castellar del Vallès	Puig (1995: doc. 326)
Torre d'en Feu	971	«in territorio villa Subarbar»	Domus de Sobarbar	Sabadell	Puig (1995: doc. 39)
Torre del Canonge	997	«Intus in Tegoras»	Casa de Togores	Sabadell	Puig (1995: doc. 90)

(Continua en la pàgina següent.)

Nom actual	Any del document		Nom o ús (s. xv)	Terme municipal	Referència bibliogràfica
Torre Ferrussa	1003	«in terminio de Kanalilias»	Canalies	Santa Perpètua de Mogoda	Rius (1945: doc. 384)
Torre de Mossèn Doms	993	«in termine Terraca in locum Banneres»	Casa de Banyeres	Terrassa	Puig (1995: doc. 77)
Torre Roja	1066	«strada que descendit de ipso kastro vetulo»	Castell Vell	Sentmenat	Moreu-Rey (1962: doc. 8)
Torre de Sant Pau de Riusec	975	«ubi dicunt Rio Sicco»	Quadra de Sant Pau de Riusec	Sabadell	Rius (1945: doc. 160)
Viloca	1009	«in locum que dicunt Villadocoua»	Mas Viloca	Terrassa	Puig (1995: 130)

En el quadre 1 s'ha fet un aplec no sistemàtic de topònims de Castellar del Vallès, Sentmenat, Polinyà, Santa Perpètua, Barberà, Sabadell i Terrassa que tenen els seus antecedents documentats als segles x i xi en vil·les i vilars. Amb la construcció d'aquesta taula es vol fer evident o més gràfic que on als segles x-xi hi havia una vil·la o un vilar, als segles xii-xv hi havia masos, o una parròquia, o domus i torres amb una propietat extensa al voltant.

En el decurs dels segles x i xi les parròquies i els castells van anar substituint les vil·les en l'àmbit jurisdiccional. Al segle xi el paper dels vicaris castrals o comtals en la reordenació del territori és habitual en els castells que regenten i també en la compra de terres i alous fora i dins de l'àmbit jurisdiccional del seu propi castell (Folch, Gibert i Martí 2015: 103).

No s'han inclòs en el quadre 1 algunes vil·les que van passar a ser nucli del castell termenat ni cap parròquia. Tampoc no s'hi han incorporat les adquisicions de terres i alous d'aquests personatges importants i influents, vicaris castrals i comtals del segle xi, tot i que un d'aquests paquets de propietats aloeres anomenats en alguns casos *solars*, com el d'Oriac, de Sentmenat, servirà per explicar la disgregació a partir de les donacions pietoses a l'apartat 6.

Els masos: disgregació de la propietat aloera en domini directe i domini útil

En l'apartat 1 ja s'avançaven les diferències principals entre les propietats grans que anomenem torres i els masos. Però, bàsicament, les diferències estaven en l'extensió de la propietat, tota en una sola mà i que es tenia en franc alou. Eren propietat perfecta, sense càrregues feudals o senyoriales. Tot i que els processos d'evolució o transformació de torres i masos són a llarg termini, també tenen camins paral·lels. No s'ajunten fins al segle xix-xx

amb la supressió dels drets senyorial i feudals i la possibilitat de redimir la propietat imperfecta (els censos emfitèutics). A més, la cronologia de concreció de les torres és més antiga que la dels masos.

De masos amb una extensió de terra gran a molt gran, a la comarca n'hi ha, però pocs. La majoria tenen una extensió de terres entre 20 i 100 hectàrees —els més grans—. L'interval més nombrós està entre les 20 i les 80 hectàrees. Òbviament, on la terra és menys interessant agronòmicament és on es concentren els masos més extensos. Això és, a la serralada Prelitoral, on la vocació forestal ha caracteritzat aquest sector de masos des d'època medieval. Com a exemples de masos grans d'aquesta zona hi ha l'Obac de Vacarisses, la Boada de Rellinars, el Guitard de la Muntanya i Ca n'Amat de la Muntanya de Terrassa, la Barata de Matadepera, el Dalmau de Sant Llorenç Savall, Cadafalc de Castellar del Vallès, etc. A la plana trobem algun mas gran per sobre de les 150 hectàrees, com ara can Viver de la Torrebonica a Sant Julià d'Altura o el mas d'en Cisa a Sentmenat, però són l'excepció (Canyameres 2015: 14-18, 185-188, 216-218, 230-233, 340-343).

Totes aquests masos, tant els de la plana com els de muntanya, tenen continuïtat des de l'època medieval i han seguit un procés de creixement sempre primer absorbint masos rònecs d'origen medieval i després adquirint per compravenda, gràcies a la riquesa acumulada, masos veïns. Can Solà del Racó, de Matadepera, seria un bon exemple de creixement en època moderna. (Canyameres 2001: 91-109). Després de les absorcions de masos rònecs van venir les compres de terres i masos en mala situació econòmica. El mecanisme i els *tempos* els podem veure en primera persona, per exemple, en el dietari de Francesc Gorina Riera (1841-1904). Fou el darrer hereu de can Gorina, de Matadepera, que va perdre la propietat pels deutes de préstecs a favor dels veïns de can Solà del Racó (Comasòlives 2003: 14-26).

González, Moner i Ripoll afirmen en el seu estudi sobre la masia catalana que «Els masos apareixen quan les vil·les i vilars, demarcacions que havien estructurat el territori en el marc de la parròquia anteriorment, van desaparèixer» (González, Moner i Ripoll 2005: 13). Els masos han estat un model de propietat imperfecta i un model d'èxit de repartició, distribució, ocupació i explotació del territori. Això, si pensem que han durat pràcticament vuit segles. Ho han estat tant, que fins i tot en època moderna i contemporània, en llocs abundosos de masos com el Vallès, costava que es considerés la possibilitat de l'existència encara de propietats en franc alou.

Les lluites antisenyorialistes descrites per Eva Serra Puig en la seva tesi doctoral sobre la baronia de Sentmenat, les quals es produïen cada vegada que el senyor volia capbrevar (Serra 1995: 74-115), van afavorir probablement aquesta falsa veritat que tot es tenia en domini directe per algun senyor, o que es tenia en domini útil per algú que alhora ho tenia per un senyor alodial. En aquest sentit, també són il·lustratives les maniobres dels Clasquerí a finals del segle xv. Aquests van promoure un procés de capbreu (1468-1472) en el qual el redactat de les confessions pageses va quedar estranyament confús. I tot per assolir l'objectiu de ser els senyors alodials de tot el terme. Aquest capbreu utilitzat com a prova per a un nou procés de capbreu a principis del segle xviii, servia per demostrar que tots els masos de Castellar eren alou del castell, cosa que no era veritat, ja que hi havia altres aloers:

el monestir de Sant Cugat, el de Sant Llorenç del Munt, o l'església de Sant Jaume de Vallverd, del terme veí de Sant Llorenç Savall.⁴

A la comarca del Vallès Occidental, la presència del model de masos era tan generalitzada i omnipresent que la possibilitat de plantejar la pervivència de models anteriors de propietat va arribar quasi a desaparèixer. En algunes notaries rurals i de viles mitjanes com Sabadell, conceptualment totes les terres havien de tenir per força un propietari directe últim, encara que no es conegués. Són il·lustratius d'això establiments emfitèutics a rabassa morta de finals del segle XVIII, on ja no es coneixia el senyor alodial o directe últim.⁵

La fórmula escrita que resolvia la incògnita era de l'estil «pagar al senyor que correspongui». És a dir, com que els masos sempre tenien com a mínim un senyor directe i un senyor útil, aquestes grans propietats que es quartejaven per fer establiments a rabassa, o les que es venien a carta de gràcia o perpètuament a nouvinguts, havien de tenir un senyor últim a qui pagar censos emfitèutics, els lluïsmes, o a qui reconèixer el dret de fadiga.

La toponímia: vil·les, torres, castells i quadres

No descobrirem res de nou si diem que els documents dels segles X i XI ens dibuixen un mapa bàsicament de vil·les i vilars. En aquests segles la vil·la potser fou també una unitat territorial de les més generalitzades. Més o menys de manera similar com els masos ho han estat pràcticament des del segle XII fins al XX.

Generalment en la documentació les vil·les identifiquem a partir del nom d'algun dels caps, líders o representants del grup (Alturo 1985: 22-23). A vegades es documenten pel nom de l'adscripció de la capella a un sant, com Sant Menna en el cas de Sentmenat (aquest sant també és el patró parroquial de Vilablareix, a tocar de la ciutat de Girona), o per la identificació amb un topònim, com a Canyelles, a Castellar del Vallès (Fàbrega 1995: docs. 75 i 105).

4. En el capbreu de 1468-1472 es va escriure amb un redactat confús (ara en diríem fet amb lletra petita), atès que hi havia pagesos que confessaven que tenien els masos en senyoria alodial dels Clasquerí i altres pagesos que només (no es diu la senyoria alodial) pagaven la part del delme que antigament era del monestir de Sant Llorenç del Munt. El redactor de l'inventari dels documents de l'Arxiu Fontcoberta de l'any 1927 es va adonar d'aquesta petita però gran diferència i, pel que pogué ser, en el redactat de l'extracte de cada confessió va deixar molt clar si confessava per senyoria alodial o no. Arxiu d'Història de Castellar del Vallès (AHCV), Fons Fontcoberta, Barons de Castellar del Vallès, Inventari de 1927, carpeta núm. 11, llig. núm. 2, *Confesiones y reconocimientos de censos, censales y dominios radicados en el termino de Castellar*.

5. Als segles XVI, XVII i XVIII, en aquelles famílies nobles amb els arxius molt ben endreçats i funcionals, com la família dels marquesos de Sentmenat, els processos de capbreu esdevenen actualitzacions del que ja tenen ben documentat com a càrregues feudals i/o senyoriales. Però també esdevenen una cursa per veure com assoleixen la propietat «universal» de tot el terme o baronia; és a dir, van a la caça i captura dels masos que encara no paguen. En el procés de capbreu del senyor contra els pagesos de Sentmenat del 1561 al 1600 estudiat per Eva Serra, en el cas del mas Aiguasenosà no se'n surten perquè Montserrat Aiguasenosà aportà una escriptura de compra d'alous del 1179. Davant d'això, el notari capbreu acceptà que no havien de pagar, però sí que els va fer pagar pel molí fariner situat al bell mig de la propietat, perquè havia estat capbreu al segle XV per un avantpassat (segurament el molí no tenia cap paper). Al segle XVIII el marquesat ho va tornar a provar sens èxit. ACA, Diversos, Fons Sentmenat, B.3.66.

Tampoc no descobrirem res de nou si fem una repassada de la toponímia actual de les comarques del litoral i el prelitoral i cerquem el nom *vila*. El resultat demostra l'abundància del nom a les comarques gironines: Vilabertran, Vilablareix, Viladasens, Vilafant, Vilamaçolum, Vilamalla, Vilatenim, etc. A les comarques de Barcelona la recerca també dona resultats: Vilalba, Viladecans, Viladecavalls, Vilamilanys, Viloca, Vilanova, Vilamajor, Vilardell, Vila-rosal, Vilapicina, etc., però no sembla que n'hi hagi tanta densitat com a Girona. Fins i tot hi ha rodals de comarques com el Vallès on el topònim no és precisament abundant. Concretament al Vallès Occidental, ens queda poca cosa: Viladecavalls, Vilamilanys, a Sant Quirze, i Viloca i Bonvilar, a Terrassa.⁶

El nom no ha quedat com a topònim viu abundant, però l'evidència documental als cartorals dels segles IX i XI d'aquesta zona sí que confirmen l'existència de vil·les. Només a tall d'exemple, si agafem els índexs dels cartorals dels monestirs benedictins de Sant Cugat del Vallès i Sant Llorenç del Munt (Roca 1981: 94-96; Puig 1995: 1415-1418), hi ha ressenyades al Vallès Occidental quinze vil·les i alguns vilars.⁷ També a la taula 1 anterior es pot veure que les vil·les eren moltes més que el rastre que n'ha quedat en la toponímia.

Hi ha molts topònims altmedievals del Vallès que han sofert un procés de reducció geogràfica. Per exemple, els topònims Aiguasenosa, a Sentmenat, Marata, a Polinyà, o Canyelles, a Castellar. En l'actualitat han quedat pràcticament reduïts al nom d'un mas i les seves terres. En els tres casos havien estat topònims de tota una vall i/o riera.⁸

També es dona el cas de pervivència del nom de les vil·les però reduït a un mas. Villa Reudaldi, una de les deu vil·les del document de consagració de la parròquia de Sant Esteve de Parets, de l'any 904, en l'actualitat s'identifica amb can Vila-rosal i les seves terres un enclavat del terme de Parets. Unes cinquanta hectàrees d'extensió, tot formant un enclavat dins el terme de Lliçà de Vall.

En altres casos, la reducció geogràfica i disgregació en masos i els moviments demogràfics de les famílies del mas van comportar la desaparició del topònim medieval del lloc o territori que li era propi i que fos traspassat a un territori veí o més allunyat. Aquest moviment ha comportat confusions històriques importants. Seria el cas del topònim Llobet a Santiga i a Santa Perpètua de Mogoda (originàriament situat a Santa Perpètua). Font de Terrassa (actual can Falguera) s'exporta a Castellar (actual can Font) i a can Font del Pla, a Sabadell. Viloca de Terrassa, mas ja desaparegut, continua a Barberà. Padró a s'exporta a Sentmenat i Polinyà, portat per un cabaler del mas Padró de Sant Vicenç de Castellet

6. No s'han tingut en compte els topònims Vilar i Vila quan es tracta de masos, ja que la majoria són noms que apareixen a partir dels segles XIII i XIV lligats a famílies de mas. Per exemple, a la parròquia de Jonqueres a finals del segle XV un maridatge aporta el cognom Vilar a la família de pagesos de mas que habiten Togores Sobiranes. A partir d'ací, Togores Sobiranes acabarà essent conegut com a mas Vilar o, actualment, can Vilar. El cabaler que porta el cognom era originari del mas Vilar de Sentmenat, el qual és documentat des del segle XIV i era un mas de dimensions petites proper a la parròquia.

7. Viladecavalls, Vilamilanys Viloca, Vilaifilar, villa de Gaià, *villa* de Jonqueres, *villa* de Matadepera, vilar de Sentmenat, vilar a Arraona, villa de Llacera, villa d'Ullastrell, villa de Sobarber, Valrà, villa de Allii, etc.

8. Aiguasenosa: «Aqua Cenosa», any 1040, doc. 303, Cartulari de Sant Cugat del Vallès (SCV). Canyelles: «Canelas», any 947, doc. 9, Diplomatarí de Sant Llorenç de Munt (SLLM); «In termino de villa Canellas», any 964, Diplomatarí de la Catedral de Barcelona (DCB). Can Marata, «Meserata», any 1068, doc. 48, Diplomatarí de Polinyà (DP).

al segle xv. Deu, a Sant Feliu de Codines i Sabadell, també és portat per un cabaler Deu de Sant Andreu de la Barca. Sallent, a Sant Julià d'Altura i Castellar del Vallès, son originaris del mas medieval Sallent de Sant Julià d'Altura.⁹

Si fem una mica de recerca semblant a la de les vil·les però amb els topònims Torre, Torrella i Torrota, en aquest mateix espai del Vallès Occidental, els números són molt clars. S'han comptabilitzat vint-i-tres torres, cinc torrotes i tres torrelles. La proporció de topònims amb torres, respecte a la de les vil·les, és de set torres per cada vil·la conservada en la toponímia del segle xx. En aquest context podrien donar-se casos de substitució del topònim original de la Vila per Torre.¹⁰

Pel que fa al topònim Torre, s'han de tenir en compte les dues accepcions clàssiques del DIEC: la de construcció circular o poligonal vertical, la més actual i relativa de segona residència, i també una tercera que s'utilitzava en època moderna majoritàriament per descriure propietats agrícoles grans comprades per patriciat i burgesia barcelonina i que també eren segona residència de «senyors de Barcelona».¹¹

Cal també destriar les torrotes, que en la majoria dels casos del Vallès Occidental són construccions amb finalitats defensives o de vigilància aïllades i localitzades en punts estratègics de la serralada Prelitoral. Aquest és el cas de les torrotes de Vacarisses, l'Obac, la de Cadafalc, a Castellar del Vallès, i la de Senyals de la Roca de la Vall d'Horta, a Sant Llorenç Savall.¹² La connexió entre vil·les, *mansiones*, domus i torres, la donen casos coneguts, com la Torre d'en Malla, de Gallecs, l'antiga vil·la altmedieval de Vilatzir o la Torre de Mossèn Doms, a Terrassa, l'antiga casa de Banyeres.

9. Els canvis de nom dels masos, ja sigui per maridatge, per establiment o per compravenda, al Vallès són generalitzats des d'època medieval fins al segle xviii. Els canvis de nom dels masos esmentats en aquesta nota estan ressenyats en la bibliografia: Llobet (Canyameres 2009: 150), Font i Viloca (Canyameres 2015: 140 i 333-335), Padró (Canyameres *et al.* 1996: itinerari iii), Deu i Sallent (Canyameres 2003: 50-51).

10. Si fem un repàs del que hi ha a la comarca, tenim: *Barberà del Vallès*: castell de Barberà, Torre d'en Gorgs, Torre de ca n'Altimira. *Castellar del Vallès*: Torrota de Cadafalc, castell de Clasquerí, can Messeguer, can Pèlags, Canyelles, Torre Turull. *Castellbisbal*: castell de Benviure. *Cerdanyola del Vallès*: Valldaura, castell de Sant Marçal. *Gallifa*: castell de Gallifa, Sant Sadurní. *Matadepera*: can Torres, can Torrella. *Montcada i Reixac*: castell de Montcada, Torre dels Freres. *Palau-Solità i Plegamans*: castell de Plegamans. *Polinyà*: Torre Martí. *Rubí*: castell de Rubí, Torre de la Llebre. *Sabadell*: castell d'Arraona, Torre del Canonge, Torre d'en Feu, Torre Berardo, Torre de Sant Pau, can Rull. *Sant Cugat del Vallès*: Torre Negra, Torre Blanca i castell de Canals. *Sant Llorenç Savall*: castell de Pera, Torrota de la Roca, Vallverd, castell de Rocamur. *Santa Perpètua de Mogoda*: castell de Mogoda, Torre del Rector, Torre Ferrussa, castell de Santiga, Torre Blanca. *Sentmenat*: castell de Guanta, castell de Sentmenat, Torre Roja, Torre de les Festes, la Torre. *Terrassa*: Torre de Mossèn Doms, castell de Vallparadís, can Viver de la Torrebonica, can Mitjans de la Guardiola, castell de Toudell, castell de la Borrumira, can Torrella del Mas. Font de referència bibliogràfica: *Catalunya romànica* Vol. xviii pp. 36-39.

11. Per exemple el mas Torrents de Santa Perpètua de Mogoda que fou establert l'any 1666 a Pere Tagell, apotecari de Barcelona. La propietat útil del mas passà als seus descendents, entre ells el canonge Tagell. Això comportà que els documents parlin de la Torre *Tagell*, i avui dies sigui la Torre del Rector. (Canyameres. 2009: 147-153). També La Torre Gran de Rull i la Torre Petita de Rull a AHCT: Processos de la Cort del Batlle, procés de l'any 1709 de Francesc Solà de Sant Esteve, castlà de Terrassa contra Pau Bruguera, pagès de la vila de Sabadell.

12. La majoria de torrotes del Vallès estan descrites al volum xviii de la Catalunya Romànica, i estudis com els de Antoni Ferrando i Roig.

Els castells són força abundants a la comarca, però s'ha de diferenciar entre els que descriu Ramon Martí, els anomenats roqueters (Martí 2014: 68-75), i els castells de plana, els «castillos de llanós abiertos», que normalment estan associats a entitats poblacionals, principalment les vil·les (Martí 2014: 72). Mentre que els primers, per la seva localització, tenien un objectiu clarament militar, com en el cas dels de Gallifa, Guanta, Pera, Rocamur i Montcada, els segons eren més producte de fer valdre el poder politicojudicial i la presència en el territori, que no pas qüestions defensives clares.

Els castells de Sentmenat, Clasquerí, Santiga, Rubí, Plegamans, Mogoda o Barberà (tot i que aquest no ha estat mai castell de Barberà, sinó la casa i torre de Santa Coloma), són castells situats a la plana vallesana. Hi ha poca incidència en la localització estratègica i geogràfica. La majoria van començar com a torres i *domus*, i amb el temps foren voltats per construccions annexes que els donaven aparença de casa forta. Ampliacions posteriors en alguns casos donen grans casals gòtics, com és cas dels castells de Sentmenat, de Plegamans o de Clasquerí. En altres casos, les reformes d'època moderna donen aparença de gran casal amb funcionalitat de masia, com als castells de Rubí, Mogoda o Barberà.

Pel que fa a les quadres, al Vallès hi havia les dues de Viladecavalls, la de Sant Pau de Riusec a Sabadell, la de Santiga, o les de Togores Clarà i Vallparadís, al terme del castell de Terrassa. Algunes són documentades com a vil·les al segle x.

Des del punt de vista administratiu i polític, les quadres eren un «bolet entre mig dels termes castrals». Pertanyien a famílies importants dins les xarxes de poder del comtat de Barcelona i en la majoria de casos no estaven lligades a cap altre poder polític que no fos el poder reial. Les propietats d'aquests personatges es respecten quan es fa el procés de compartimentació del comtat en les divisions administratives dels castells termenats, i també es preserven els seus drets i béns patrimonials territorials.

Dos exemples poden ser la quadra de Santiga (Canyameres 2011: 129-131), i la quadra de Vallparadís de Terrassa. La primera està documentada com una vil·la. La segona era un alou comtal. Totes dues tenien una família influent com a propietaris (Canyameres 2015: 329-333).

Les quadres de Viladecavalls sembla que foren el resultat de la partició que va fer Durfort de Vacarisses, Senyor de Viladecavalls i de Sobarbar, entre els seus dos fills Guillem i Ramon, en el seu testament de l'any 1169 (Puig Ustrell 2001: doc.168). La quadra de Viladecavalls Sobirà totalment disgregada en masos ja en època medieval, fou alou dels Desfar i posteriorment els seus descendents els Amat, marquesos de Castellbell. Es va mantenir fins a l'agregació de les dues quadres Sorbet i Toudell de l'any 1847. La quadra de Viladecavalls Jussà, en època moderna fou un alou de Santa Maria de Montserrat a partir del Benefici de Sant Joan fundat a la parròquia de Santa Maria d'Olesa de Montserrat. Aquesta també disgregada en masos, va subsistir com a quadra fins l'agregació i creació del municipi de Viladecavalls de 1847 (Suárez Fernández 2000: 119-124). Les quadres de Viladecavalls tenien d'extensió, prop de 200 ha la de baix, i unes 350 ha la de dalt.¹³

13. Totes les referències d'extensió en hectàrees de vil·les, torres, quadres, castells i masos que apareixen en aquest estudi, si no es cita expressament la font concreta, són d'elaboració pròpia a partir dels càlculs de polígons amb l'aplicació

La quadra de Clarà, dins el terme Sant Pere de Terrassa, bàsicament coincidia amb la propietat de l'actual can Cabassa de Toudell. Era alou del priorat de Sant Pere de Clarà d'Argentona, i subsistí amb jurisdicció pròpia fins l'annexió al terme de Viladecavalls l'any 1847. Tenia aproximadament 82 ha d'extensió. (Suárez Fernández 2000: 83)

La quadra de Sant Pau de Riusec va durar fins l'any 1471 moment de l'agregació al terme dels castell d'Arraona i la vila de Sabadell, concedida pel rei Joan. Era propietat alodial de l'ordre de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, i adscrita a la comanda de Barcelona. Hi havia la torre, l'església i dos masos en època medieval (Maurí, Alfred 1996: 14-45). En època moderna només en va quedar un, el mas Borrell de Riusec. Aquest quadra l'any 1471 tenia una extensió aproximada de 150 ha. (Canyameres 1999: 1. Termes municipals)

La quadra de Vallparadís de Terrassa, seria l'excepció que confirma la regla, ja que els orígens no són a una vila alt medieval, sinó un alou reial donat pel Comte de Barcelona l'any 1110 a Berenguer Sanla, castlà del castell de Terrassa. Una de les condicions de la venda va ser que edificués casa fortificada. Fou la propietat dels Sanla cognominats Terrassa, des del fill i hereu de Berenguer Sanla, fins l'any 1348 en que morí la darrera de la nissaga, Blanca de Centelles i de Terrassa. Extingida la línia dels Terrassa, Vallparadís passà als cartoixans.

L'any 1413 van vendre la quadra al convent del Carme de Barcelona. L'any 1432 el convent del Carme va vendre Vallparadís a Jofre de Sentmenat, senyor de Sant Fost de Campsentelles. El net i successor de Jofre, Galceran Miquel de Sentmenat i de Saiol, es casà l'any 1496 amb Isabel Maria de Sentmenat, pubilla de la branca principal dels Sentmenat, senyors del castell de Sentmenat. El maridatge significà la incorporació de la branca cabalera dels Sentmenat de Sant Fost a la principal. Vallparadís també es va incorporar al patrimoni dels Sentmenat.

Els marquesos de Sentmenat foren els propietaris jurisdiccionals de la quadra fins a la supressió de la jurisdicció l'any 1835. En època moderna la quadra estava formada per la casa de Vallparadís i els masos de la Castlania, Palet de la Quadra i Figueres de la Quadra (Canyameres 2015: 329-333). En total, comptant les terres de la torre-castell i els masos, l'extensió de la quadra era aproximadament d'unes dues-centes trenta hectàrees de terreny.

La quadra de Santiga va quedar entremig dels castells termenats d'Arraona, Polinyà, la baronia de Mogoda i el castell de Barberà. Fou considerada quadra des del segle XII fins a la venda a Joan Safont l'any 1381. Aquest, l'any 1388 va obtenir del rei el canvi d'estatus de quadra a castell termenat. Segurament va ajudar al canvi que Joan Safont era en aquells anys tresorer reial. El terme de la quadra de Santiga tenia unes quatre-centes seixanta hectàrees d'extensió: unes dues-centes eren del castell i unes dues-centes seixanta més eren

Google Earth versió 9.3 any 2020. S'ha incorporant el coneixement de les dades aproximades sobre termenals de les propietats segons els amillaraments i els plànols adjunts conservats de Sant Pere de Terrassa, Sabadell, Castellar del Vallès, Sentmenat, Santa Perpètua de Mogoda i Santiga i Matadepera. A més dels capbreus de Viladecavalls del Fons Can Falguera (ACA), els mapa del plet civil de la quadra de Viladecavalls Jussà de l'any 1781 dins el fons de la Reial Audiència (ACA), els capbreus del castell de Barberà conservats al AHPNB i el mapa de la finca de la Torre d'en Feu del 1886 propietat de Jorge de Palleja i de Ferrer-Cajigal.

repartides entre els alous de la seu de Barcelona, la Torre de Canalies i la part sud-oest del territori de la parròquia, anomenada el Congostell i Salzies (Canyameres 2011: 131-133).

Processos de transformació, disgregació o continuïtat

Les vil·les dels segles x i xi van desaparèixer com a unitats territorials de referència administrativa i fiscal i el seu rol el van agafar les parròquies i els castells termenats, això és obvi i acceptat per la majoria, i segur que tot això i la feudalització van produir diferents processos de transformació pel que fa a l'estructura de la propietat i la grandària superficial de les finques sorgides del procés de transformació. I tot estava lligat a les decisions dels seus propietaris: compravendes, empenyoraments, permutes, herències, extinció biològica, donacions pietoses, «donacions genèriques», etc.¹⁴

Aquests processos, com tot en aquesta vida, poden ser més o menys complexos i pràcticament mai no es donen com en un model simple teòric. Per l'evolució dels models de propietat que hi podia haver dins les vil·les, per exemple alous i tinences, en funció de paràmetres que afecten l'estructura i l'extensió superficial es proposen tres grans processos que arriben fins a l'època contemporània. Es planteja, per simplificar, classificar en funció del procés més evident al final del recorregut:

- a) Processos de transformació, ja sigui per concentració de la propietat, ja sigui per compravenda, empenyorament, herència i matrimoni, canvi d'estatus jurídic, etc. Una part dels castells termenats de plana es podrien incloure en aquest apartat.
- b) Processos de disgregació de la propietat. Models de propietat perfecta que passen a imperfecta com els masos, ja sigui per herència, per donacions pietoses, per compra-venda, per donacions per extinció biològica de la nissaga propietària, etc. En molts dels casos hi ha l'aparició de la nova estructura dels masos.
- c) Processos de continuïtat de la família i la propietat en època medieval. Manteniment de la propietat com un sol bé en franc alou, tot i les diverses compra-vendes, en època moderna. Dins aquest grup hi han casos de famílies que es ruralitzen i s'incorporen al col·lectiu dels pagesos de mas, és a dir, continua bona part de la propietat i el franc alou, però la família en època moderna té la condició de pagesos de mas.

A continuació es descriuran exemples d'aquests tres processos teòrics, però amb el benentès que la realitat és més complexa i imperfecte, no hi ha models perfectes o simples, sinó podem trobar casuístiques parcials de cadascun dels tres en una mateixa propietat. Aquest seria el cas per exemple de Santiga que s'explica al darrer apartat.

14. Amb el mot donacions genèriques es vol referir un calaix de sastre on posar totes aquelles escriptures d'aquest període dels segles x a xii que presenten figures jurídicament complicades, on no queda clar si és una donació pura, si és una donació a canvi d'alguna cosa, si és una venda encoberta, o un empenyorament encobert etc.

Transformació en castell termenat: el Casal de Santa Coloma

Gràcies al exhaustiu treball històric i diplomàtic de Jesús Alturo i Perucho sobre el fons de l'Antic Arxiu de Santa Anna de Barcelona, tenim una descripció documental d'una vila i la família propietària, al pla del Vallès entre els segles x i xii. La vila de Polinyà i la família cognominada Santa Coloma, propietaris també de la major part del que avui és la porció del terme municipal de Barberà del Vallès situat a la 'esquerra del riu Ripoll.

L'any 969 el comte de Barcelona Borrell i la seva dona van vendre a un tal Galí la vila de Polinyà. La seva descendència va entroncar amb els Santa Coloma de Barberà del Vallès, concretament a través de la possible besnéta de Galí, Sança, muller de Bonfill Odesind, senyor del casal de Santa Coloma, a Barberà del Vallès. Alturo descriu minuciosament la informació dels documents conservats del fons de Santa Eulàlia del Camp, la canònica que va comprar l'any 1186 als Santa Coloma els drets senyorials de Polinyà.

L'estudi ens fa evident com evoluciona la vila altmedieval de Polinyà des del segle x fins al xii. Es posen de manifest l'aparició de masos, l'annexió de noves terres fruit de compres de la família Santa Coloma, o com Polinyà esdevé el banc de «dots» per als fills no hereus de la casa de Santa Coloma. Tenim com a exemple el dot de Ponç de Santa Coloma, fill no hereu, que va ingressar l'any 1158 a la canònica de Santa Eulàlia del Camp. Aquest fou el nexa de la canònica amb Polinyà. Ponç de Santa Coloma, com a monjo de Santa Eulàlia, segur que va influir en les inversions de la canònica a Polinyà. És probablement el motiu primer del que l'any 1186 va ser la compra dels drets, la senyoria i la jurisdicció del terme de Polinyà (Alturo 1985: 26-73).

Per altra banda, la documentació referent a la propietat del casal de Santa Coloma serveix com a exemple de la transformació d'una possible vila altmedieval en un terme senyorial i jurisdiccional. Les terres en part es mantenen com una sola propietat i la part perifèrica se subdivideix en masos. Per tant, també serveix per explicar com des de l'època de les villes altmedievales perviu la finca sencera i propietat perfecta, la major part amb una petita extensió de propietat imperfecta (masos) a la perifèria meridional de la propietat. Tot això, fins pràcticament el segle xx.

Sobre la casa de Santa Coloma, Alturo va escriure:

[...] ni Bonfill Odesind ni Sança ni el seus descendents hereus, senyors tots ells de Polinyà van tenir residència fixa en aquesta localitat, sinó en el casal de Santa Coloma de Barberà, que va donar nom a la nissaga. Aquest casal estava voltat d'una extensa propietat que consistia en vinyes trilles, arbres, fonts, prats, recs, pastures i molineries." Els seus límits venien determinats pel camí que anava del castell de Barberà a Santa Maria Antiga a través de Llobateres al nord; pel camí que duia a Vallmajor, al costat del puig d'Esperand, fins a Llobateres a l'est; per l'aragall, la coma de Transmir i el torrent que passa davant del mas d'Ermemir i arribava al pla de Barberà al sud, i pel mateix pla de Barberà a l'oest (Alturo 1985: 69).

Al testament de l'any 1074 de Sança, la muller de Bonfill Odesind i propietària de la vila de Polinyà, consten les afrontacions de la casa de Santa Coloma. Aquestes són més precises que les del testament sacramental de Bonfill Odesind, de l'any 1067 (Alturo 1985: docs. 92

i 103). Amb les indicacions del testament de Sança es conclou que les terres de la casa de Santa Coloma s'estenien ocupant pràcticament tot el terme actual de Barberà situat a la banda esquerra del Ripoll, excepte les terres de ca n'Altimira, can Llobateres i can Revella, al nord de la propietat. Les terres de can Lledó, can Salvatella i can Magí, a migdia de la propietat del castell, hem de pensar que eren masos establerts a partir del segle XII en terres de la mateixa propietat de Santa Coloma.

El casal de Santa Coloma, amb la seva torre, estava situat a la riba esquerra del Ripoll, mentre que el feu del suposat castell de Barberà era a la dreta del Ripoll, al pla de Barberà. El fet que la família dels Santa Coloma i els seus descendents i successor acaressin els drets i les rendes feudals del castell de Barberà, la castlania d'Arraona, i mantinguessin pràcticament intacta la propietat de la casa de Santa Coloma, ha portat a la confusió d'atribuir a l'edifici que envolta la torre de Santa Coloma el nom de castell de Barberà.

Fins a l'època moderna es tenia molt clar que el castell de Barberà i la casa de Santa Coloma eren coses diferents. Joan Carles, notari de Barcelona especialitzat en processos de capbrevació, participà en la capbrevació del terme de Barberà del Vallès de l'any 1589, promoguda per Isabel de Rosanes, vídua de Gispert de Guimerà i senyora de Barberà. A la coberta del llibre que inclou les confessions dels pagesos del terme intitula: *Capbreu de les confessions fetes en poder de Ioan Carles Notaei publich y ciutedà de Barcelona, de les rendes de la illustre Senyora Dona Isabel de Guimerà y de Rosanes Senyora del castell y terme de Barberà, cases de Santa Coloma y Rosanes en el Vallès. Essent legítim procurador lo Honorable Mossèn Pedro Solà*.¹⁵ Potser la propietat es va mantenir més o menys intacta gràcies al costum familiar en relació amb la donació de la «millora» del casal de Santa Coloma i les seves terres. Això significava, a la pràctica, que el receptor esdevenia l'hereu de la família Santa Coloma (Alturo 1985: 68-72).

Les terres, el casal i la torre de Santa Coloma van mantenir-se íntegres posteriorment a la concreció dels establiments de masos a la zona perifèrica meridional i fins al segle XX. Per als habitants dels voltants, el casal de Santa Coloma esdevingué el «Castell» de Barberà. Les terres conreades del castell als segles XVIII, XIX i la primera meitat del XX, van formar part de la masoveria (Català 1967: 7-8). Les terres de Santa Coloma es van mantenir pràcticament com una sola propietat, evidentment franc alou. Alhora, el casal esdevingué representació del poder senyorial i jurisdiccional del terme de Barberà i del domini directe dels senyors i després marquesos de Santa Maria de Barberà. Tot, fins a principis dels anys seixanta del segle XX, quan ho va adquirir la Caixa d'Estalvis de Sabadell per fer-hi el polígon industrial PROVASA. És a dir, el que fa mil anys era segurament una villa, ara és un polígon industrial. L'exemple típic de transformació del paisatge del Vallès des de la segona meitat del segle XX.

15. AHPNB: Notari Joan Carles, Capbreu del terme de Barberà de l'any 1589; Sig. 378/117.

Altres exemples: el castell de Sentmenat i el castell de Clasquerí

Al Vallès Occidental hi ha altres casos de propietats aloeres reconvertides en centre jurisdiccional d'un castell termenat. Per exemple, el cas del castell de Sentmenat, on les terres i cases que el vicari comtal Miró d'Hostoles tenia a la primera meitat del segle XI, entre la vila de Sant Menna i la serralada Prelitoral, des de la riera d'Aiguasenos fins al torrent d'en Baiell, van ser el nucli patrimonial principal del seu fill Ramon Miró d'Hostoles, conegut com a Ramon Miró de Sentmenat, pare del senescal del comtat de Barcelona, Guillem Ramon Dapifer, el Senescal esdevindrà també senyor jurisdiccional de tot el terme. L'edifici del castell va créixer fins a la construcció del casal gòtic que amb afegits moderns ha arribat als nostres dies (Canyameres 1991: 7-18).

Les terres pròpies del castell a principis del segle XII tenien una extensió aproximada de dues-centes vuitanta hectàrees. La propietat va patir una segregació important amb la donació l'any 1113 del mas d'Arnal Guillem i la capella de Sant Fruitós a la canònica de Santa Maria de Solsona, que van fer el Senescal Guillem Ramon Dapifer i el seu fill (Moreu-Rey 1967: 3-6). En total, entre noranta i cent hectàrees de terreny.

Ja en època medieval, l'establiment de terres per masos, a la zona més perifèrica de la propietat, va comportar una reducció de la superfície. Els masos Ramoneda, Casabaió, de la Casanova, Clapers Sobirà, dels Horts, Barri i Coromines, formen l'anella perifèrica de masos de la propietat del castell. La majoria es documenten des dels segles XII i XIII. Tots ells son «alou del Castell».

La disgregació en masos, més els establiments per edificar cases a la serra del Castell, al voltant del camí ral del castell a Barcelona, als segles XVII, XVIII i XIX redueixen el nombre de quarteres de les terres directes i pròpies del castell a les 45-50 hectàrees actuals. Aquesta propietat reduïda es va repartir al segle XVIII entre dues masoveries: Casabaió i el castell. Els boscos de tota la propietat, especialment els de la Serrallosa (avui dia coneguda com a serra Cavallera) esdevenen d'explotació i usdefruit directe del marquès (Serra 1988: 332-341 i 376-400).

Un altre exemple és el de Castellar del Vallès, on la família Clasquerí, a l'ombra dels magnats, en aquest cas els Montcada, va anar escalant en la piràmide de poder socioeconòmic local i comarcal. L'ascens fou tant en la presència a les xarxes socials de poder polític, com en el poder territorial. En l'àmbit econòmic i patrimonial, augmenten les compres, les empenyoraments, les deixes de diners, les permutes, les donacions, etc. Tot això es fa evident consultant l'inventari dels fons de l'arxiu històric de la família Fontcoberta, barons de Castellar del Vallès. Sobretot els Clasquerí es fan visibles als segles XIII i XIV, coincidint amb l'allunyament i l'absentisme dels Montcada.¹⁶ L'edifici del casal de Clasquerí esdevé ja al segle XIV, amb l'ampliació gòtica, el referent de castell del terme. Segons l'amillament de l'any 1919, les terres dels Clasquerí tenien una extensió de seixanta-cinc hectàrees.

La propietat de can Messeguer de Castellar del Vallès, l'antiga casa o domus de San Martí i probablement la vil·la altmedieval anomenada «villa de Alií» documentada l'any 1035

16. AHCV: Inventaris digitalitzats dels originals del fons Fontcoberta, documentació històrica de Castellar del Vallès i de la Quadra de Vallparadis de Terrassa.

(Puig 1995: doc. 251), havia estat una partició de la propietat inicial, de manera que al segle XII, abans de la segregació, Clasquerí i la domus de Sant Martí devien tenir junts unes vuitanta-vuit hectàrees (l'any 1919 la propietat de can Messeguer en tenia vint-i-tres).¹⁷

Les terres dels Clasquerí esdevenen en època moderna, com passa a Sentmenat o a Barberà, «les terres del Castell», una masoveria similar a la del castell de Sentmenat, o a la de la casa de Santa Coloma de Barberà, o a la del castell de Plegamans. Les masoveries d'aquests castells eren molt demanades als segles XVIII i XIX, ja que una família de masovers d'aquests castells podia en dues o tres generacions acumular capital per comprar masos. Hi ha diversos exemples d'això del segle XVIII, com els Comadran, masovers del castell de Santiga que compren el mas Salvatella de Barberà, o els Salabert, masovers del castell de Sentmenat que compren els masos Palau i Castellet de Guanta, de Sentmenat.

Disgregació de la propietat: els masos

Tornem a repetir que amb disgregació ens referim a passar de propietat perfecta o aloera a propietat imperfecta, amb domini directe i domini útil. Reduint, a més, la superfície d'explotació el qui té el domini útil. Dins els processos de disgregació, el més generalitzat a la comarca o la modalitat que ha deixat més rastre documental és la produïda per les donacions pietoses a l'església secular, als monestirs i a les canòniques.

Els més beneficiats en aquesta zona del Vallès foren els monestirs benedictins de Sant Cugat del Vallès i Sant Llorenç del Munt, i menys els de Sant Pere de les Puel·les i Sant Miquel del Fai, i també monestirs més llunyans, com els de Santa Cecília de Montserrat i Sant Benet de Bages. Les canòniques de Santa Maria i Sant Pere de Terrassa, Santa Maria de l'Estany i Solsona també s'emportaren part del pastís. En el cas del Vallès Occidental, els monestirs de Sant Cugat del Vallès i Sant Llorenç del Munt foren o esdevingueren els grans promotors del masos (Farias 2009: 27).

El cartulari de Sant Cugat del Vallès ens dona pistes de moltes donacions encara identificables al segle XIX, com, per exemple, el cas de la major part de les terres de la villa de Valrà, al terme de Castellar del Vallès, que van esdevenir la parròquia de Sant Feliu del Racó i els seus masos. També és el cas de les terres de la parròquia de Sant Esteve de Castellar, bàsicament tot l'alou de Sant Iscle i Santa Victòria, el nucli actual de Castellar (carrer Major, carrer de les Bassetes, carrer de Sant Iscle, parròquia, etc.). De fet, l'encreuament dels documents del cartulari amb el capbreu dels anys 1786-1787 del notari de Sabadell Joan Mimó Turull, quasi ens situa sobre el paper les donacions dels segles XI i XII als segles XIX i XX (Ferran Sol 2013: 242-375).

De manera similar, en el cas de Sant Llorenç del Munt, tot i les vendes de patrimoni d'aquest monestir que dificulten el reconeixement geogràfic (Puig 1995: 86-99), la trans-

17. AHCV: Inventari de Fons Patrimonial familiar Fontcuberta; Inventari de la Documentació de Castellar del Vallès, Carpeta 6, document 1.

cripció i publicació del capbreu sobre de les rendes del monestir de Sant Llorenç del Munt dels anys 1788-1815, del notari de Sabadell Joan Mimó Turull, permet encara al segle XIX resseguir els alous de les donacions pietoses dels segles X i XI.

Les donacions pietoses: el Solar d'Oriac de Sentmenat

La primera notícia documentada del topònim Oriac a Sentmenat és de l'any 1041. S'esmenta al testament de Gombau de Besora, que, com és públic i notori, era un dels grans magnats de la primera meitat del segle XI. Va ser un d'aquells personatges que visqué sempre molt vinculat a la casa comtal de Barcelona, de la qual va rebre molts honors i possessions. Com va escriure mossèn Antoni Pladevall, Gombau de Besora fou un d'aquells grans prohoms dels comtes de Barcelona que, més que dels comtes, fou un dels fidelíssims de la comtessa Ermessenda (Pladevall 1966: 121).

El poder polític, econòmic i militar que va acaparar Gombau de Besora el va convertir en un gran terratinent. Tot, fruit de les moltes adquisicions de terres i béns que va fer als comtats catalans, des d'Osona fins al Vallès. Des de la donació l'any 997 del lloc del Fai que li feren els comtes Ramon Borrell i Ermessenda,¹⁸ Gombau es convertí en el protector i gran mecenes del monestir de Sant Miquel del Fai. Va fer testament el dia 16 d'agost de l'any 1041, ja que havia de partir cap a «Ispaniam», i hi va disposar que els alous de la parròquia de Sentmenat, comprats a Folc Geribert, passessin després de la seva mort a Sant Miquel del Fai. Aquests alous eren el Solar d'Oriac i el de Montllor:

Et ipsum meum alodem qui fuit de Fulchone Gariberto, qui est in parrochia Sancti Minati, id est ipsum solarium de Auriag et de Monte Lauro, cum illorum adiacentiis que ad ipsis pertinet, id est terris et vineis, cultis vel incultis, silvis et garris, pratis et pascuis et omni genere arborum, que michi advenit per impignoracionem vel per qualicumque voce, concedo ad domum Sancti Michahelis cenobii de ipso Falio.¹⁹

No sabem si Gombau de Besora va fer posteriorment algun altre testament. Però sí que sabem que va retornar d'«Ispaniam» ja que és documentat ací vers l'any 1044. Quan va morir segurament es va fer efectiva la donació a Sant Miquel del Fai. I gràcies a la documentació del monestir (bàsicament, els capbreus) s'ha pogut reconstruir en què consistia l'alou del Solar d'Oriac de Sentmenat.

Com ja s'ha dit anteriorment, el terme de Sentmenat al segle XI es concreta en un castell termenat. Els límits es dibuixen a partir de l'espai conformat per dos importants camins ramaders de l'alta edat mitjana en direcció nord-sud, que se separen formant una traçat irregular semblant a un triangle allargassat. La base estaria formada per un tercer camí en di-

18. *Catalunya Romànica*, volum XVIII, p. 301 Transcripció del document de donació dels comtes a Gombau de Besora de la cova del Fai.

19. *Catalunya Romànica*, volum III, p. 414. Transcripció del testament de Gombau de Besora del 16/08/1041. També a ACA; Arxiu Sentmenat, lligall amb signatura 0,144/B-5. Transcripció del testament de Gombau de Besora del segle XVIII.

recció est-oest que comunicaria Palau-Solità amb Arraona continuant de forma quasi recta des d'aquest camí fins a trobar el límit occidental del terme amb el terme de Castellar del Vallès (vegeu el mapa 2).

L'espai delimitat per aquests camins inclou a la seva part nord la serralada Prelitoral, per la qual cosa és un terme que té de tot: plana i muntanya (Canyameres 2017:13-14). La part meridional del terme es caracteritza per ser el relleu típic de la plana del Vallès, format per serres i valls suaus amb molta frondositat de boscos i terres bones per a la vinya, l'olivera i el cereal. És en aquest espai de plana on se situa el Solar d'Oriac, una de les zones fèrtils i productives del terme.

Si hem de fer cas del resultat final, hem de dir que el monestir de Sant Miquel del Fai va promoure la rendibilitat dels seus alous repartint masos. En el plànol 1 del terme de Sentmenat l'any 1919, en color vermell s'ha superposat el que era el Solar d'Oriac donat a Sant Miquel del Fai, respecte de la resta de superfície del terme de Sentmenat. Aproximadament, el Solar d'Oriac comprenia unes cent quaranta hectàrees de terra, un 5 % del total del municipi, 2.650 hectàrees.

Quadre 2
Els masos del Solar d'Oriac (s. XII - XX)

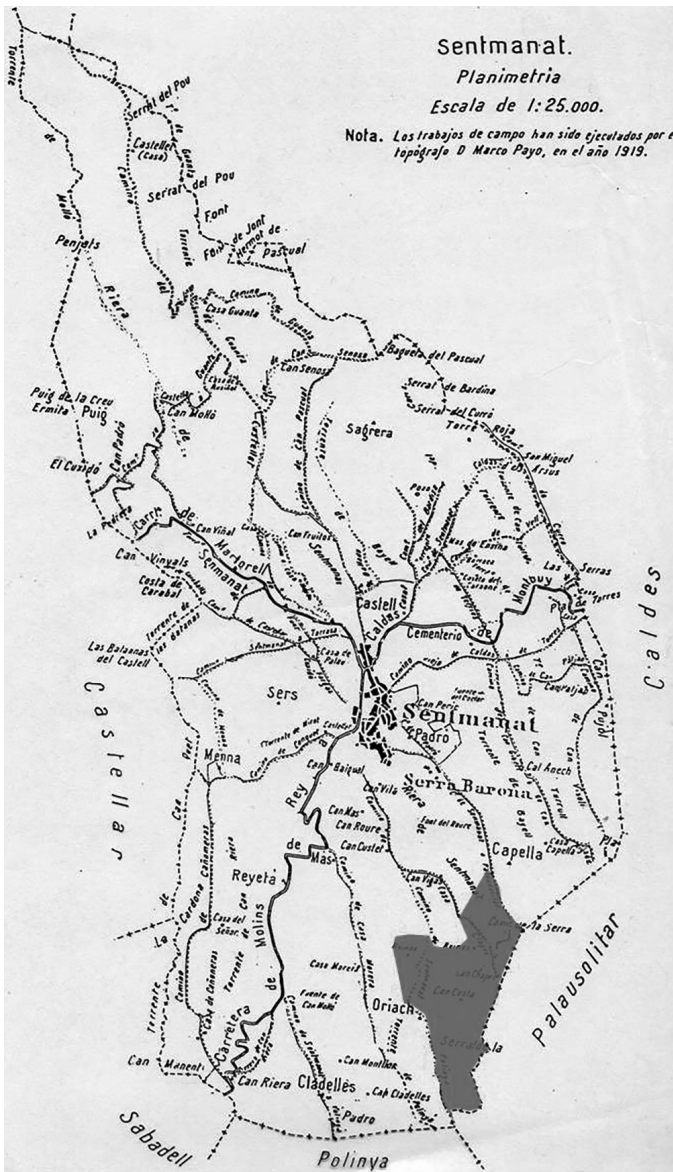
Primer esment documental	Nom del mas	Nom actual	Observacions
Any 1124	Mas Clapers	Can Clapers Jussà	Incorpora un mas rònc dit Mèima dellà de la Riera.
Any 1164	Mas Costajussa	Can Costa	
Any 1141	Mas Mèima	Casot de can Mèima	Adquirit l'any 1720 per can Costa.
Any 1113	Mas Oriac	Casot de ca n'Oriac	Venut al segle XIX.
Any 1217	Mas Berenguer	Mas rònc	De can Costa

La donació del Solar d'Oriac de Sentmenat al monestir de Sant Miquel del Fai es va fer efectiva segurament a mitjans del segle XI. A finals d'aquest segle és quan es concreten els masos al Vallès, per tant seria factible pensar que la majoria dels masos en que s'esdevindran les terres i boscos de l'alou d'Oriac haurien de formar-se en aquesta segona meitat del segle XI, ja que pràcticament tots els masos del Solar d'Oriac ja existien a la primera meitat del segle XII (Canyameres 2010: 26-32).

En el context del que s'ha dit en el paràgraf anterior, el mas d'Oriac és documentat força aviat, l'any 1113. El document és ressenyat en un capbreu del segle XVII per demostrar el dret de Senyoria del monestir sobre el mas. El document és l'establiment emfitèutic que fa el Prior de Sant Miquel del Fai a Arnau i la seva dona, del mas Oriac, a tasca de tots els fruits, 2 gallines i el braçatge.²⁰

20 ADB: Fons de Sant Miquel del Fai, volum 20.

Mapa 2 Terme de Sentmenat fet l'any 1919

El topònim Oriach encara hi és present per ser lloc de creuament de camins que comuniquen les masies de la part més meridional del terme de Sentmenat amb Polinyà i amb la parròquia de Sentmenat.

Fotografia 1
El casot de ca n'Oriac, situat sobre un tossalet
amb molta visibilitat sobre la vall de Sentmenat

La casa de ca n'Oriac estava situada en un punt estratègic de trobada de camins. Quan va ser venuda l'any 1878, era un edifici de planta rectangular amb una era al davant, l'edifici tenia planta baixa i primer pis i, probablement, teulada a quatre vessants. La factura de les parets de la façana de ponent i migdia és possiblement medieval, dels segles XIV-XV, feta amb pedra desbastada i cantoneres reforçades amb carreus grans (autor: Esteve Canyameres, 1997).

Fotografia 2
La casa vella del mas Clapers Jussà

Els seus caps de família o de foc foren batlles naturals (procuradors i administradors) de Sant Miquel del Fai per a aquest rodal de masos propis del monestir (autor: Esteve Canyameres, 1997).

La repartició d'herència: Sant Pere d'Ullastre, Castellar del Vallès

Com sempre ha passat, les herències de pares a fills, o entre parents i familiars, poden propiciar una concentració de propietat o bé una disgregació. És allò que popularment diuen: «amb quatre generacions, el que va fer l'avi, el pare ho va engrandir i el net i el besnet s'ho van polir». Fa mil anys les herències podien ser determinants a l'hora de la pervivència de la propietat, tal com passa ara. Una repartició de la propietat de les terres podia significar una disminució dramàtica de l'extensió superficial i que els llandars de rendibilitat disminuïssin molt.

La disgregació de tot un territori delimitat, i ben estructurat, per motiu d'un testament, no és freqüent. El testament de Ramon Giscafred de l'11 de maig de 1142 és protagonista d'una d'aquestes particions. Ramon Giscafred era un important propietari d'alous a la banda esquerra del Ripoll, dins el terme de Castellar del Vallès. Tenia el gran alou de la vall de Canyelles, que se suposa que era l'antiga villa de Canyelles esmentada al document de l'any 964 (Fàbrega 1995: doc. 75). Però, a més, tenia molta terra a la zona meridional del terme de Castellar, limitant a llevant amb el terme de Sentmenat i a migdia amb la quadra de Togores.

Les seves terres i masos de la plana vallesana, entre la capçalera del Riutort i el torrent de Colobrers, eren (i són avui dia) terrenys, agronòmicament parlant, bons o molt bons. Però, sobretot, eren terres de boscos frondosos. Part de les possessions, en Ramon Giscafred les tenia a la Selva del Rovirà, una gran taca de bosc entre Sentmenat, Castellar i Jonqueres, documentada ja l'any 1006 en una donació de cera a la seu de Barcelona (Canyameres 2017: 18).

L'alou d'Ullastre no té, fins al moment, documentació conservada que ens aportí més dades sobre el seu passat. No hi ha un esment concret de la villa, com en el cas de Canyelles. Tot i que compliria amb la majoria de característiques d'una villa: territori delimitat i cohesionat, propietat, comunitat pagesa i capella, etc. (Martí 2007: 105).

En aquest gran alou hi havia, com a centre aglutinador comunitari, l'església de Sant Pere d'Ullastre. També hi havia un forn d'obra, gràcies a la terra argilosa que hi ha en abundància. Avui dia una de les finques d'aquest espai és el Forn de Can Santpere, que se situa a la zona d'antics forns d'obra d'argila. El testador tenia la seva residència al mas Palomer o Palomers. Al testament també es documenten el mas Casal d'Amat i el mas Cuiars.

Tot això, posat a l'actualitat, és el conjunt de les propietats dels masos de can Casamada, can Santpere (amb la capella de Sant Pere d'Ullastre), el Forn de Can Santpere, ca n'Ametller (els masos Oliva i Palomer que, per compra, van formar la propietat de ca n'Ametller a finals del segle xv) i can Quer (l'antic mas Cuiars). Potser can Torrents de Rovira, a les terres de la Selva del Rovirà, i el Puig de Rovira també s'hi haurien d'incloure, tot i que se situen més al sud-est. En total, és un territori d'unes tres-centes trenta hectàrees de terreny.

Aquest espai era creuat de llevant a ponent pel camí ral de Caldes a Terrassa i de sud a nord, pel camí ral de Barcelona a França, que passa pel Moianès i el Lluçanès cap a Alps. Ha estat un dels camins ramaders importants del país durant molts segles (Canyameres 2017: 9-18).

Pel que fa a l'altra gran propietat, Canyelles, situada a la banda nord-oriental del terme de Castellar, ja dins el relleu de la serralada Prelitoral, Ramon Giscafred la va donar íntegrament al seu fill no hereu Arnal.

Les disgregacions de les propietats i alocs dels segles x i xi no eren un monopoli de les causes pies o de les herències. El que passa és que són els mecanismes que més rastre documental ens han deixat. Els productes finals al segle xii són els masos promoguts pels grans monestirs benedictins del Vallès (Farias 2009: 26-29).

Quan una fórmula amb connotacions econòmiques té èxit, tothom intenta copiar-la amb més o menys fortuna final, això és humà. Els senyors laics, els que per causa d'herències, núpries, extinció de famílies, etc., van acumular patrimonis grans als segles xi i xii, en molts casos no van dubtar a aplicar el que podia semblar més rendible: la nova fórmula dels masos. La mateixa villa de Polinyà és un exemple del banc de *dots* per a fills no hereus dels Santa Coloma de Barberà del Vallès. També és un exemple de com les terres de l'antiga villa al segle xii, en el moment de la venda ja s'han reconvertit en porcions d'extensió més petites i segurament més rendibles: els masos.

Continuïtat des de la villa: la torre d'en Feu i la torre del Canonge

D'exemples de continuïtat o pervivència a la comarca de formes de propietat d'alcous dels segles x i xi, n'hi ha diversos. He seleccionat els de la Torre d'en Feu i la Torre del Canonge. Però també podríem parlar de la Torre Ferrussa de Santa Perpètua de Mogoda, la Torre de Mossèn Doms, a Terrassa, o la Torre de Sant Pau de Riusec, a Sabadell, per posar uns quants exemples. Totes elles han estat estudiades amb més o menys concreció per diversos autors, però suficient per visualitzar patrons similars als que s'exposen a continuació.²¹

La Torre d'en Feu

Actualment a Sabadell hi ha dues torres: la Torre del Canonge, a l'extrem nord-oriental del terme, en la part encara rural, i la Torre d'en Feu (o castell de can Feu), al sud-oest del terme, totalment absorbida per la trama urbana. Les dues propietats abans de l'any 1904 formaven part de la parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres, dins del municipi de Sant Pere de Terrassa.

A la primera meitat del segle xix Sant Pere de Terrassa era el municipi més gran del Vallès, amb diferència respecte dels altres. Estava subdividit en cinc territoris parroquials: Sant

21. Fent una aproximació a quantitats de torres només aplicant el primer filtre a partir de la toponímia i ampliant el nombre de municipis veïns fora comarca, ens apareixen: la Torre Negra i la de Canals a Sant Cugat, el Pascol, la Torre Nova, la Torre Jordana, la Torre de Negrell, Carerac, i Torre Marimon a Caldes de Montbui. Vallverd a Sant Llorenç Savall. La Torre Roja a Sentmenat; el Villar a Sant Feliu de Codines; Paludàries i l'Olivet a Lliçà d'Amunt; la Torre Gorgs i la de ca n'Altimira a Barberà del Vallès; la Torre Berardo a Sabadell; Torrebonica i la Torre de Mossèn Doms a Terrassa; Ribatallada a Castellar del Vallès; la Borrumina a Viladecavalls; la Torre de la Llebre a Rubí, etc.

Pere de Terrassa, Sant Quirze de Terrassa, Sant Martí de Sorbet, Sant Julià d'Altura i Sant Vicenç de Jonqueres.

Ja que estem en el tema de la pervivència de models medievals i altmedievals, la substitució de la villa altmedieval per la parròquia com a element territorial i jurisdiccional que inclou diverses vil·les (Martí 2007: 155) es va donar a Sant Pere de Terrassa i va perdurar en els segles. La representativitat territorial civil parroquial va funcionar com a divisió administrativa amb la subdivisió per parròquies fins a l'extinció del municipi l'any 1904.

La parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres històricament havia estat el resultat de l'agrupació administrativa i religiosa de tres territoris diferenciats en el decurs de l'alta edat mitjana. Tots tres, Togores, Sobarbar i Jonqueres, són documentats des del segle x: «teritorio de Tegoras» (961), «territorio Subarbaro» (963), «in teritorio de villa Subarbar» (971), «villa vocita Goncheras» (973) o «teritorio de Goncharias» (988). La parròquia de Jonqueres és documentada ja l'any 1017 com a unitat religiosa «infra termine parrochia de Goncharias» (Puig 1995: docs. 23, 26,39, 43, 72, 162, 166 i 169).

Al segle XI el monestir de Sant Llorenç del Munt va esdevenir un dels grans propietaris alodials del territori de Sobarbar. Els alous rebuts, amb el pas del temps, van formar les propietats del mas Sa Joura (conegut entre els segles XV i XIX amb el nom de mas Vallhonrat), el mas de Sobarbar, que fou domini de la família sabadellenca dels Argemí de l'Església, i el mas Perelló. A més, hi havia peces de terra al coll de Ferriol. Tot el que es localitzava a la banda dreta de la Riereta (la Riera de Sobarbar) és avui dia el barri d'Hostafrancs.²²

L'altre gran propietari es documenta entrat el segle XII i és la família dels Sobarbar, senyors de la domus de Sobarbar. És esmentada en el testament de la noble Elisenda d'Alcarràs, de l'any 1205: «Dimisit Dalmatio de Sobarbar CCC solidos ad refeccione sue domus de Sobarbar» (Rius 1945-1947: doc. 1251) El primer membre cognominat Sobarbar fou Pere Geribert de Sobarbar, documentat l'any 1131 actuant com a home bo en la resolució d'un contenciós entre Guillem d'Òdena i el monestir de Sant Cugat per uns alous (Rius 1947: doc. 913).

Els dominis dels Sobarbar van passar a la primera meitat del segle XIII (tot i que de moment es desconeix si per herència, compravenda, maridatge, etc.) als Togores, concretament a una línia cabalera iniciada per Oliver de Togores, germà de Pere de Togores, l'hereu de la quadra de Togores. La domus de Sobarbar passà per herència i successió legítima de la branca iniciada per Oliver de Togores als Mir, mercaders de la vila de Sabadell.²³

La casa o domus de Sobarbar ha estat anomenada en època moderna també la Torre d'en Mir, la Torre Cremada, la Torre de Vallcorba, la Torre d'en Puigvert i, finalment, la Torre d'en Feu (Alsina 1987: 109-110).

Els fons documentals conservats del monestir de Sant Llorenç del Munt i llur relació amb la casa de Sobarbar ens aporten les primeres dades documentals de l'espai, però tam-

22. La casa del mas Vallhonrat estava situada en el rectangle que formaven la rambla d'Ibèria, la Riereta, la carretera de Molins de Rei i el carrer de Rocafort. ACA, Monacals d'Hisenda, vol. núm. 802, Fons del Monestir de Sant Llorenç del Munt.

23. AHPNB, Joan Teres, capbreu de Sant Llorenç del Munt, 1598-1603, sign. 515/59.

bé de les relacions pietoses i no tan pietoses (més econòmiques) dels Sobarbar amb el monestir. Així consta en l'*Speculo* del monestir de Sant Llorenç del Munt (Ferrando Roig 1987: 90).

L'any 1240 Oliver de Togores (germà de Pere, l'hereu de la casa de Togores) i la seva dona Adelaida ja consten com a senyors de la domus de Sobarbar (Puig 1992: doc. 69). L'any 1376 mor Oliver de Togores, cavaller i senyor de la casa de Sobarbar. Oliver de Togores, *militis*, va morir *ab intestato*. La seva única filla legítima i pubilla, Elisenda de Togores, era monja del monestir de Predicadores de Barcelona i havia renunciat a l'herència del seu pare d'acord i amb el consentiment de la seva prioressa. Com que no quedava cap hereu de primer grau, el patrimoni d'Oliver de Togores passà a la seva germana, Sibilla de Togores, muller de Bernat Mir, mercader de la vila de Sabadell. Per assegurar-se de no rebre reclamacions, Sibilla es va acollir al benefici d'inventari i gràcies a això tenim una descripció puntual de Sobarbar de l'any 1376. Aquest inventari reflecteix unes condicions d'habitatge molt simples; res en comparació amb un altre inventari de l'època: el del castell de Clasquerí, de l'any 1388.²⁴

En el decurs de tot el segle xv la casa de Sobarbar va continuar en mans dels Mir. El dia 29 de març de 1527 Joan Castanyeda, habitant de la pobla de Leppola «d'apendisse» de la ciutat de Càller, a l'illa i regne de Sardenya, vidu de Violant Mir, filla i pubilla de Bartomeu Mir, ciutadà de Barcelona, va vendre la Torre d'en Mir, de la parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres, a mossèn Bernat Simó, regent del regne de Sardenya.

Entre els anys 1527 i 1543 un incendi va malmetre greument la Torre de Sobarbar, per la qual cosa va començar a ser anomenada la Torre Cremada. La ruïna de la propietat i sobretot de l'edifici principal segurament va depreciar molt el valor dinerari de la finca, fins al punt que la propera venda no es va fer dins els cercles dels estaments privilegiats barcelonins, sinó a pagesos fadrísters de mas. El 12 de setembre de 1543 Bernat Simó, que havia estat regent del regne de Sardenya a la ciutat de Càller, va vendre perpètuament a Antoni Vallcorba tota l'heretat i el domini de la casa de Sobarbar, de la parròquia de Jonqueres.²⁵

Antoni Vallcorba era pagès fill no hereu del mas Vallcorba del Sot, de la parròquia de Sant Julià d'Altura, també al terme de Sant Pere de Terrassa. Era masover a la parròquia de Jonqueres, probablement a la mateixa Torre de Sobarbar. La Torre d'en Mir, o la Torre Cre-

24. AHCT, Fons Escrivania, Llibre comú xxii (1375-1376) del notari Jacme Gili (primer), f. 18, sign. 99/1. Al document original de l'inventari del dissabte 16 de gener de 1376 consta que a la domus de Sobarbar hi havia: primer al pòrtic o porxo, una taula amb peus amb el seu armari? amb una capacitat de 6 quarteres de blat. Un morter de pedra amb la senyal personal del venerable Oliver de Togores. Ítem una caixa de poc valor. Ítem un casc? Una cota de malla? i una ballesta. Ítem a la cuina, una taula de poc valor i un escudeller. Ítem un llit de «pots i bancs». Ítem a una altra estança Ítem al celler? del vi, una tineta de capacitat de 20 somades, una bota o dolia de roure de capacitat de xv somades. I una altra bota de mena de roure i una «portadora»? Afrontacions: a orient, amb la riera anomenada de Sobarbar; a Migdia, amb honors del mas Magraner; a occident, amb honors del mas Amat i part amb honors del mas de la Fàbrega; a tramuntana, amb honors de Bernat Mates i part amb honors de Guillem Noguera, de la vila de Sabadell.

Un extens inventari a D.D.A.A. 1986: El Castell de Castellar l'any 1388. Castellar del Vallès, *Plaça Vella* núm18. Monogràfic referent a l'inventari del castell i casa de Clasquerí.

25. Anys1527 i 1543: AHSB, Sèrie de Pergamins de la Comunitat de Preveres de Sant Feliu.

mada, i les seves terres van estar en mans dels Vallcorba, coneguts també com els Vallcorba de la Torre, fins al 1630. Quatre generacions de pagesos de mas.

Al darrer de la nissaga que fou propietari, Josep Vallcorba de la Torre i Canyameres, li foren confiscats i subhastats els seus béns per causa de deutes. El dia 17 de maig de 1630, després del plet civil a la Reial Audiència de Catalunya, per sentència ferma es va fer encant públic de la propietat franc alou de la Torre de Sobarbar. El major postor fou el notari de Barcelona Antoni Puigvert, al qual aquell mateix dia es lliurà l'escriptura de venda i, per tant, títol de propietat.²⁶

El notari Puigvert no va tenir descendència i va deixar la major part del seu patrimoni per a misses per a la memòria d'ell i la seva família. El dia 22 de desembre de 1649 els executors testamentaris del difunt, fra Jeroni Pau (frare del convent de Santa Caterina de Barcelona), i mossèn Baltasar Ametller (prevere beneficiat de Santa Maria del Pi, oriünd de ca n'Ametller de Castellar del Vallès), un cop fet l'encant públic, l'adjudicaren al millor postor, Pere Florença, pellaire de Barcelona.

Pere Florença morí *ab intestato* abans del 1661 i, per sentència judicial, el seu patrimoni passà a mans dels seus dos fills: Baltasar Florença, escrivent a Sabadell, i Jaume Florença, el menor, del qual feia de tutor el germà gran, Baltasar. El dia 18 de juny de 1674 Baltasar Florença, en nom propi i del curador del seu germà menor, Jaume Florença, va vendre la Torre Cremada o Torre de Sobarbar a Pau de Feu, mercader de Barcelona.

Pau de Feu i Ramoneda era natural de la vila de Sabadell. De petit, la seva família el va enviar a Barcelona a treballar amb el seu germà gran i mercader, Jeroni Feu Roig (hi havia una gran diferència d'edat perquè el fill gran, Jeroni, era de la primera dona del pare, i Pau, de la tercera). Aconseguí el títol de ciutadà honrat de Barcelona i morí tres anys després d'haver comprat la Torre de Sobarbar, el 1677.²⁷

El seu fill, Pau de Feu i de Soler, també mercader, s'associà amb els Feliu de la Penya i constituïren una pròspera societat mercantil. A més, va dedicar-se a subministraments dels exèrcits i al subministrament de gel a la ciutat de Barcelona (Canyameres 1999: 91-95). Aquest segon Feu va aconseguir el privilegi de noblesa l'any 1686. Pau de Feu i de Soler segurament va fer obres a la Torre: va ampliar l'antiga domus, i adaptant-la a les formes dels palauets barcelonins del segle XVIII. Construï la capella situada a l'exterior del recinte de la Torre. La qual té gravada la data de 1704 a la llinda de la porta d'accés principal.

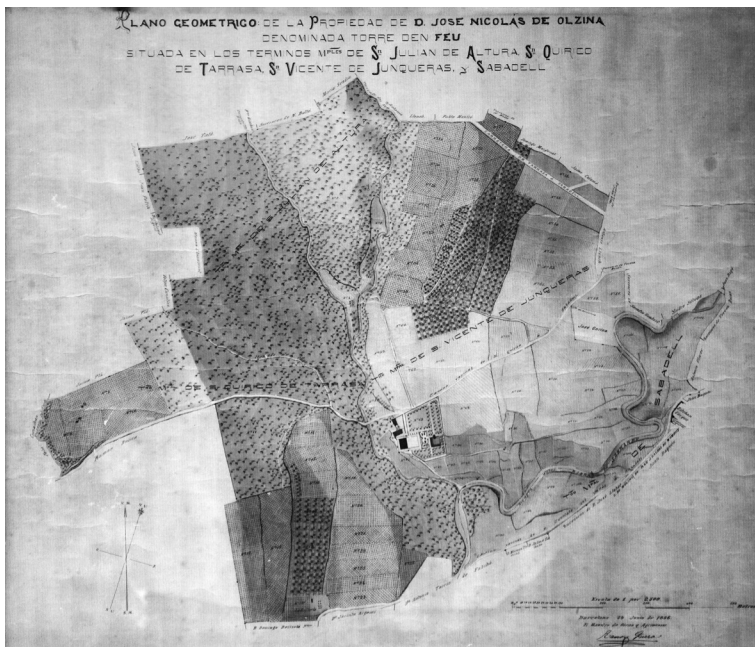
La Torre de Sobarbar, fou la segona residència quan la família es desplaçava als *dominis* del Vallès. Tot i que en períodes llargs del segle XVIII fou la residència principal. Sobretot en períodes de viudetat de les dones o maternitat de les joves. (Canyameres 2016: 9-10).

Sobarbar va continuar dins el patrimoni dels Feu fins a la extinció de la línia masculina amb Pau de Feu i de Rojas, mort després de 1753 i abans de 1767. Tot el patrimoni dels Feu va passar als Olzina de Riusec, donzells de Monistrol de Montserrat. ja que Isabel la ger-

26. Any 1524: AHCT, Escrivania, Sèrie de capítols matrimonials, capsa 549 (1520-1526), any 1524, capítols d'Anton Vallcorba i Antònia Coll, de Sant Julià d'Altura tots dos. Any 1630: AHPNB, Notari Jaume Agramunt, sign. 576/12.

27. Any 1649: AHPNB, Notari Joan Baptista Gràcia, sign. 707/13, f. 39. Any 1674: AHPNB, Notari Lluís Cortès Mercer, sign. 800/15. Testament de Pau de Feu i Ramoneda, 4 de gener de 1476: AHPNB, Notari Bonaventura Vila, sign. 766/65.

Fotografia 3
Plànol de la finca de la Torre d'en Feu fet per l'agrimensor
i mestre d'obres Ramon Quera, signat el dia 25 de juny de 1886

mana de l'últim hereu, s'havia casat amb l'hereu Olzina. El darrer dels Olzina, Josep Nicolau d'Olzina i de Ferret, morí sense descendència al gener de l'any 1924. (Canyameres 2016: 9-10).

La Torre d'en Feu va ser molt reformada per Josep Nicolau d'Olzina i de Ferret. L'aspecte actual de castell romàntic fou projectat per l'arquitecte August Font Carreras (Urbano Lorente 2016: 12-13). Quan l'any 1878, Josep Nicolau d'Olzina i de Ferret, va esdevenir el propietari per la defunció del seu pare Eusebi d'Olzina i d'Olzinelles, la Torre tenia unes 135 ha, d'extensió, de les que més de la meitat era bosc.

Els ingressos econòmics de la propietat de la Torre li reportaven a Josep Nicolau d'Olzina l'any 1884, unes 10.320 pessetes. El molí paper de Sant Oleguer, d'arrendament reportava 9.900 pessetes. És simptomàtic com va afectar a les rendes dels nobles, el procés d'industrialització sobretot de Sabadell i Terrassa. L'any 1884 donava proporcionalment més l'arrendament del molí paperer de Sant Oleguer al Ripoll, que la Torre d'en Feu, tota una propietat de 135 hectàrees d'extensió.²⁸

28. ANC: Fons dels Marquesos de Mansolí (399), capsa 1 (genealogies) i capsa 4 (comptes d'ingressos de l'any 1884 Patrimoni Olzina).

Fotografia 4

La Torre d'en Feu des de la façana de migdia

Es poden apreciar tres moments constructius. Amb fàbrica de totxo vist, les obres iniciades el 1879 sota la direcció de l'arquitecte August Font Carreras, L'arrebosat de la galeria de la primera meitat del segle XIX i a la base de la torre amb les finestres ovalades del segle XVIII. A la dreta de la Torre, fora recinte, la capella datada l'any 1704 (autor Aleix González 2015).

La Torre del Canonge

Aquest edifici i la propietat han tingut diverses denominacions, la majoria més en documents que no en la parla local. La torre s'ha conegut des del segle XVIII com la Torre del Canonge o la Torre del Canonge Barata. Anteriorment sembla que sempre fou denominada la Torre de Togores. Les formules documentals de denominació van des de Torre de Togores, després Togores Jussanes, Torre de Misser Palau, Torre Maduixer, i finalment Torre del Canonge Barata, o la forma més curta Torre del Canonge (Alzina Giralt 1997: 9-10).

Ja s'ha explicat en parlar de la Torre d'en Feu, que la parròquia de Sant Vicenç de Jonquieres va ser el resultat d'ajuntar tres territoris documentats tots al segle X, Jonquieres, Sobarbar i Togores. Com ja s'ha dit abans, Togores és documentat al segle X i XI. La major part de la documentació conservada del segle XI, pertany al monestir de Sant Llorenç del Munt, i té a veure amb les donacions de terres al territori veí de Jonquieres. Bàsicament són els terrenys que conformen avui dia la propietat de can Català. Hi ha una petita taca de terreny al bell mig d'aquest territori, on hi ha la capella de Togores i el mas de can Pagès Vell. El mas Català i la capella de Togores i el mas Pagès era alou del monestir de Sant Llorenç, L'alou de la església de Togores i can Pagès Vell, tenia en total 6 ha

de terra, rodejades confrontant amb de les terres de la Torre del Canonge i les de can Vilar (Togores Sobiranes).²⁹

La documentació del segle XI de Sant Llorenç del Munt informa a les afrontacions, de la presència a llevant i migdia d'honors d'un tal Galí i el seus fills. Probablement siguin els propietaris del que serà la torre de Togores (Puig Ustrell 1995: docs.101, 181, 194, 231, 272 i 283). Amb tot, el primer del llinatge Togores documentat és Oliver de Togores l'any 1124 (Rius Serra 1945-47: doc.875). El llinatge dels Togores va continuar al Vallès, formant part de la xarxa de nobles de la comarca. Especialment foren presents als afers de les viles de Terrassa i Sabadell. El llinatge produí branques secundàries al segle XIII com la dels descendents de Bernat de Togores, que van acompanyar al rei Jaume I a Mallorca i València (Garcia Carraffa 1968: 252-254). O bé la ja esmentada branca dels Togores de Sobarbar.

A segle XIV alguns dels membres de la família Togores, com Francesc de Togores, cavaller, tenia una molt bona economia, fins el punt que la seva vídua Guillemona va deixar 14.000 sous a la Universitat de Terrassa, en forma de censal de pensió anual de 500 sous, per lluir part de 48.000 sous amb els quals el rei havia pogut recuperar el castell, vila i terme de Terrassa (Puig Ustrell 1988: doc.209). També els trobem complint encàrrecs «pagats pel rei» com el viatge del cavaller Bartomeu de Togores a Sardenya pel que va cobrar 200 florins d'or, moneda d'Aragó, l'any 1386 (dec aquesta informació a Marc Estapé Soler-nou, investigador dels masos de Barberà del Vallès).

El darrer de la línia troncal de Jonqueres va ser Joan de Togores i Pera de Ribatallada, casat amb Elionor de Tagamanent, fill de Guillem de Togores i Sibilla Pera de Ribatallada, senyora de Ribatallada. Quan ell va prendre el relleu dels afers familiars, els Togores eren una família econòmicament important, a més de la quadra, i la torre, tenien Ribatallada de Sant Julià d'Altura, l'escrivania de Cúria de Sabadell, el forn de puges, i eren un dels tres Senyors de la vila de Sabadell. Però *l'any 1410 havia mort Joan de Togores carregat de deutes, i els creditors van embargar la seva heretat, i la van administrar un llarg temps fins que se la va quedar un d'ells: Bernat Terré, de família de cavallers* (Carreras Costajussà, 1932: 137, 168).

La casa de residència habitual que tenien a la vila de Sabadell el matrimoni Togores Tagamanent, fou comprada l'any 1418 per Margarit Rifós a la vídua Elionor, en aquell temps, monja del monestir de Sant Pere de les Puelles de Barcelona. La Torre de Togores l'any 1401 consta que era d'Humbert de Vilafranca, i l'any 1481 ja era de la nissaga dels Despalau. Al segle XVI la família Despalau continuà essent la propietària de la Torre de Togores.

A principis del XVII es va promoure un procés de capbreu per part dels Palau. El document comença amb aquesta entrada *«Noverint Universi quod Ego Anthonius Despalau, Barchinone populatus dominus turris sive quadre Togueres Jussanes scittis in parrochia*

29. ACA: Monacals d'Hisenda, Sant Llorenç del Munt, lligall 119, vol. 802 i 803. AHCT: Capbreus de Sant Llorenç del Munt capbreu any 1607; capbreu anys (1630-1676), capbreu anys (1700-1705). AHPNB: Capbreu a Sabadell i Jonqueres 1598-1603; Joan Teres; Sig.515.59. AHPNB: Capbreu de Sant Llorenç del Munt (1708) a Polinyà, Sabadell, Jonqueres, Castellar, St. Quirze Sig. 883-48. Ferran Sol 2013: Capbreu de les rendes de Sant Llorenç del Munt (1668-1674); p. 151-242. Ferran Sol 2013: Capbreu de les rendes de Sant Llorenç del Munt (1788-1815): p. 377-535.

Sancti Vicentii de Jonquieres, termini Terrassia...» Les confessions d'aquest capbreu són la del mas Manent, i el mas Canyameres de Jonquieres (actual can Domènec). Inclou també el precari o nou establiment d'un camp gran i el mas rònec Coscó que tenien els Vilar de Togores Sobiranes.³⁰

Antoni Despalau Sunyer, a més de propietari de la quadra de Togores, era baró de Granera i senyor del castell de Voltrera. El va succeir el seu fill Josep Despalau i Desvalls que morí jove i sens successió. La seva jove vídua Francesca de Peguera i de Caçador (se suposa per recuperar els seu dot) va vendre la baronia de Granera i el castell de Voltrera als cosins del seu marit, els Despalau Albanell. Però la torre de Togores va ser adquirida per Miquel de Maduixer i de Junyent, donzell de Barcelona, fill del mestre racional del Principat, Josep de Maduixer i Agustí.

Miquel de Maduixer es va instal·lar permanentment a la torre de Togores amb la seva dona Victòria de Soler i Riu (natural de Perpinyà). Ací van néixer tots els seus fills. Va ser enterrat a la parròquia de Sant Vicenç de Jonquieres, segons el testament de la seva dona Victòria de l'any 1662 (havien fet capítols matrimonials el 1639) per tant va morir força jove abans de 1660. La vídua Victòria de Soler Rius va tornar a fer un procés de capbreu l'any 1660 per posar ordre en les rendes dels censos que tenien de cases de la vila de Sabadell i dels 12 establiments de peces de terra a rabassa morta a pagesos i vilatans de Sabadell, situades en terreny propi. Totes estaven a la Serra de San Iscle (es a dir la perifèria de la propietat de la torre de Togores).

L'any 1715 la torre de Togores era de Francesca de Maduixer i de Soler, la filla gran de Miquel de Maduixer i Victòria de Soler, i vídua del donzell de Perpinyà Francesc de Reart. El dia 1 de maig de 1715 a Barcelona, Antoni de Reart i de Maduixer, donzell de Perpinyà i procurador de la seva mare, va vendre perpetuament la quadra de Togores a Pau Font i Gai, i el seu fill Damià, pagesos de la vila de Sabadell, pel preu de 4400 lliures. Segons diu al mateix document de venda, la propietat estava molt malmesa després de 9 anys de segrest reial per la guerra. En aquesta venda no hi ha espectància, senyal que no tenien o guardaven la documentació de la Torre.³¹

Ens trobem com també va passar en el cas de la Torre de Sobarber al segle xvi, que una baixada forta del valor d'una propietat, podia fer-la assequible i interessant a pagesos de mas, i masovers que havien acumulat capital. En aquest cas, pagesos força benestants de la vila de Sabadell. En general i com va passar en el cas de Santa Perpètua de Mogoda, tant al segle xvii com al xix, els preus de les propietats eren inasequibles als pagesos de sagrera, pagesos de vila, o pagesos de mas. Només en el cas d'una devaluació important en el preu de venda les feia comprables als pagesos de la zona amb possibilitats econòmiques.

30. Any 1386: AHPNB. Notari Antoni Coscó, Sig. 57/2 foli 52. Any 1401: ACA: Diversos, Arxiu Smentenat, B-57. Any 1481: AHPNB. Notari Josep Safont, Capbreu de la quadra de Togores (1605) Sig. 563 p. 138. Any 1418: AHPNB. Notari Antoni Estapera, Sig. 76/6 f. 72v.

31. Testament de Josep de Maduixer: AHPNB, Notari Jeroni Llentisclà, sign. 592-99. Testament de Maria de Junyent: AHPNB, Notari Miquel Mora, sign. 672/7. Capítols matrimonials de Miquel Maduixer i Victòria Soler: AHPNB, Notari Francesc Tries, sign. 661/37. Testament de Victòria de Maduixer: AHPNB, notari Ramon Vilana Perles, sign. 763/95. Venda de la Torre del 1715: AHPNB, notari Francesc Duran, sign. 900/18.

Pau Font i Gai des del 1707, fins el decret de Nova Planta el 1717, fou el Procurador Reial de la vila de Sabadell. Els anys 1747 i 1752, el seu net Antoni Font i Gai torna a l'ajuntament com a regidor. (Bosch 1992: 107, 168, 212 i 217). Vint-i-cinc anys més tard, el dia 18 de juny de 1740, el net de Pau Font i Gai, Antoni, per causa dels molts deutes que tenia va vendre perpètuament la quadra de Togores Jussanes al canonge de la catedral de Barcelona Francesc Barata Montanyà, pel preu de 4.555 lliures catalanes.

En tot aquest temps la propietat, si mirem el preu de venda, no havia augmentat de valor. Això vol dir que no s'hi havien fet suficients millores que la revaloritzessin. Potser el net del comprador havia entrat en aquella dinàmica tan nostrada segons la qual la tercera i la quarta generació desfan tot el que havien fet la primera i la segona.³²

El canonge Francesc Barata era fill de la Barata de Matadepera, un mas amb hostel al costat del camí ral de Manresa a Barcelona, que des del segle XVI, per causa de diversos factors, tots junts, va tenir com a resultat una prosperitat molt per sobre de la que era normal en el període, des de finals del segle XVI fins a la primera meitat del XVIII, a la zona. Els factors destacables foren l'arribada de la plata de les Amèriques i el seu pas pel camí ral de Manresa. En relació amb la plata d'Amèrica i el camí ral, sorgiren les partides de bandolers a la serra de l'Obac i la muntanya de Sant Llorenç del Munt (Ferrando 1988: 13-21). En tots els relats que fa Ferrando a partir de la documentació judicial del veguer de Manresa no es documenta cap malifeta dels bandolers a la casa de la Barata. Potser és casualitat, però potser hi va haver alguna cosa que afavoria la prosperitat dels naturals d'aquell territori i les maneres de fer dels bandolers. A la Barata en aquella època coincideixen bones aliances matrimonials, unes joves amb molta empena i governs de pubilles de la casa molt estables i de llarga durada (Canyameres 2015: 217-220).

Tot plegat va portar la família a un nivell econòmic molt per sobre del que era la condició normal dels pagesos de mas del segle XVIII. En aquest sentit, cal recordar l'impacte emocional positiu que devia tenir per a Francisco de Zamora la seva l'estada a la Barata, que va descriure en el seu *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Zamora va combregar tant amb el que va veure i li van explicar a la Barata, que va posar-la com a exemple de com eren de rics i ben estructurats familiarment els masos del país.

Francesc Barata i Montanyà va comprar la Torre de Togores i la propietat veïna de can Català de Jonqueres per generar renda per a la fundació de la causa pia per maridar filles de la Barata, és a dir, per aconseguir que tinguessin un bon dot de casament. Quan va morir († 1749) va disposar en el testament (fet l'any 1737) que l'administrador de la causa pia fos sempre l'hereu de la Barata. Amb les desamortitzacions eclesiàstiques del segle XIX, els rèdits i les propietats d'aquesta fundació privada no van ser incautats per l'Estat, sinó que van revertir a la família del fundador, els Barata. Avui dia la Torre continua en la mateixa família.

Amb l'amillament del 1945 del terme de Sabadell ens podem fer una idea de l'ordre de magnituds del territori de Togores. La Torre del Canonge i can Català tenien una exten-

32. Venda de la Torre de Togores de l'any 1740 a AHPNB, notari Fèlix Abellà, sign. 950/33. Fundació de la causa pia del canonge Barata de l'any 1737 a AHPNB, notari Fèlix Abellà, sign. 950/30.

Fotografia 5

Runes de la Torre del Canonge

L'edifici actual correspon a les reformes del segle XIX, tot i que s'observen restes d'estructures anteriors, com paret de tàpia dels segles XVI-XVII, o parets fetes amb carreus de pedra, o parets amb pedra desbastada (autor: Esteve Canyameres, 2014).

sió de cent trenta-vuit hectàrees. He d'afegir-hi els dos masos que s'havien segregat en època medieval, això és, el mas Manent i el mas Canyameres (actual can Domènec); aquests dos tenien l'any 1945, respectivament, quaranta-nou i cinquanta-set hectàrees d'extensió. S'hi han d'incorporar també diverses segregacions del segle XIX per rabassa o establiments a temps finit, que sumen nou hectàrees més; aproximadament 248 hectàrees d'extensió.

Finalment, si pensem que la propietat actual de can Vilar de Joqueres (Togores Sobiranes) era un alou franc en època moderna i que Togores Sobiranes i Togores Jussanes eren probablement fruit d'una partició d'herència antiga, o d'una partició entre els creditors de Joan de Togores vers l'any 1400-1410, llavors la quadra de Togores al segle XIII tindria unes tres-centes vuitanta hectàrees, aproximadament.

Canyelles i can Pèlags, de Castellar del Vallès

El manteniment de l'extensió de la propietat d'una torre, amb la possible regressió de l'estatus al de pagès de mas, es vol il·lustrar amb dos casos de dins el terme de Castellar del Vallès: Canyelles i can Pèlags. Es pressuposa d'entrada que n'ha estat propietària la mateixa família des que era una torre.

En els dos casos s'ha conservat documentació familiar continuada (tot i que amb buits cronològics). Es conserven, en la documentació familiar patrimonial d'ambdues cases, dos documents en pergami que són cronològicament els més antics. En el cas de Canyelles, està datat l'any 1311, i en el de can Pèlags, l'any 1228. La tinença de l'arxiu patrimonial sempre en la mateixa família és generalment indicadora de continuïtat des que hi ha documentació.

El lloc i la vila de Canyelles estan documentats des del segle x. Eren un important lloc de pas pel camí de muntanya i per als ramats transhumants. No està clar si la propietat es manté com un franc alou o no. Hi ha una donació de l'any 1146 del monestir de Sant Llorenç del Munt, que no concreta si és de tota la vall de Canyelles o d'una part. Posteriorment hi ha la venda de tots els drets de delmes del terme de Castellar que tenia el monestir de Sant Llorenç del Munt, a la família dels Clasquerí l'any 1421. Aquesta venda és la que presenten sempre com a prova els Clasquerí i els Meca per exigir els censos emfitèutics a la família de Canyelles, però no queda acreditat que els de Canyelles paguessin res més enllà del delme de la propietat.

El període de màxim domini territorial de la família de Canyelles és el segle xv. Ramon de Canyelles († 1472) era propietari de Canyelles i del mas de les Elies, a la conca de la riera de Caldes, en el pas estratègic cap a Sant Sebastià de Montmajor i Gallifa. Un germà de Ramon, menava per la família el veí mas de Cadafalc, situat al terme de Castellar i parròquia de Sant Llorenç Savall, al bell mig de l'altiplà on es feia el triatge dels ramats de transhumància que passaven l'hivern al Vallès, o bé a la zona —diríem— de la conca de la riera de Caldes, o bé a la zona de la conca del Ripoll (Canyameres 2017: 13-14).

El mas Cadafalc era, a banda de la propietat i l'origen de la família de la mare de l'arquitecte i president de la Mancomunitat de Catalunya Josep Puig i Cadafalch, la propietat més extensa del terme de Castellar del Vallès. Curiosament, la formació d'aquesta extensa propietat no té el seu origen en una villa, sinó en un mas que va anar agregant altres masos veïns des de l'època medieval fins al segle xviii. A principis d'aquest segle els de Cadafalc van fer la darrera adquisició important: el mas veí Prat de la Serreta. Una gran majoria dels masos agregats i el mateix de Cadafalc tenien l'origen en la disgregació de la vila de Vallverd, de Sant Llorenç Savall.³³

La reconstrucció de l'arbre troncal d'hereus de Canyelles permet afirmar que des del segle xv fins a l'actualitat la propietat ha estat sempre en mans de la mateixa família. Però, a més, la reconstrucció de l'arbre aporta, com a dada important, que les relacions socials de la família i les xarxes de parentiu per maridatge sempre s'estableixen amb famílies pageses de mas; així és fins a l'extinció de la branca d'hereus a la segona meitat del segle xix. A partir d'ací, com si la família fos un reflex dels temps canviants de la industrialització, el patrimoni passa a la germana de l'últim hereu, Maria Canyelles Quer († 1872), qui s'havia casat amb Marc Humet Massaveu, comerciant botiguer de Castellar. La filla i pubilla d'aquests dos, Paula Humet Canyelles (1869-1896), es maridà amb Josep Sallarès Mariner,

33. AHCV, Inventari del Fons Patrimonial Familiar Fontcuberta, Documentació de Castellar del Vallès, carpeta 9, docs. 62 i 63.

d'una família de fabricants tèxtils de Sabadell. La propietat, segons l'amillament de Castellar del Vallès de l'any 1919, tenia 259 hectàrees d'extensió.

Fins ací podríem classificar la gent de Canyelles com a pagesos de mas, però els primers de la nissaga són gent amb molt de patrimoni. Això genera dubtes, i els dubtes creixen més quan observem l'actual edifici principal de la masia de Canyelles. Per fora diríem que és l'edifici d'una masia pròpia del segle XVI, amb tres cossos, teulada a dues aigües perpendicular a la façana, portal dovellat i finestres de pedra treballada. L'edifici presenta moltes reformes datables del segle XVI i fins als nostres dies. Però a dins —la gran sorpresa— hi ha integrada part de l'estructura d'una torre de la qual es conserven tres nivells.

Fotografia 6 Façana principal de la casa de Canyelles, al terme de Castellar del Vallès

Aparença de masia pròpia del segle XVI amb afegits posteriors (autor: Esteve Canyameres, 2016).

Un cas similar és el de can Pèlags, de Castellar. Una masia enclavada estratègicament en un dels estrets del Ripoll, amb aparença actualment de masia molt reformada. El fons documental patrimonial familiar, malgrat els canvis de titularitat del mas en època contemporània, s'ha conservat; això sí, amb pèrdues de documentació importants.

S'ha conservat, però, un valuós pergami del segle XIII (historiogràficament parlant). En aquest cas, sí que es pot afirmar que l'arbre d'hereus de la família de pagesos de mas s'ha pogut reconstruir fins a mitjan segle XIV. I, per tant, ha estat en mans de la mateixa família des del segle XIV fins l'any 1945. Segons la inscripció registral, l'any 1934 la propietat tenia 58,3 hectàrees de terreny (Canyameres 2015: 33-49).

En el procés de rehabilitació de la masia de l'any 2000, els arqueòlegs van descobrir integrades parcialment les parets d'una torre medieval i una casa fortificada amb espitlleres als quatre vents que s'havia unit a la torre. A partir del segle XIV hi ha una gran reforma gòtica en la qual s'habilita una sala de tipus tinellet (Coll 2015: 5-31). Aquesta tipologia lligada

amb els primers documents de can Pèlags dels segles XII i XIII fan pensar que potser en un principi els Pèlags no eren pagesos de mas, sinó que eren del grup dels propietaris aloers, o petita noblesa rural. Les prospeccions arqueològiques van posar de manifest que l'estructura original era d'una casa forta adossada a una torre. Però amb el temps, la família i la torre-masia van anar al collectiu dels pagesos de mas. Les confessions del segle XVIII i les inscripcions del Registre Civil can Pèlags era alou del castell de Castellar.

Fotografia 7 Can Pèlags, Castellar del Vallès

Si no fos pel gran finestral gòtic, diríem que té tota la fisonomia d'una masia gran amb portal dovellat del segle XVI i finestrals gotitzants (autor: Albert Antonell Ribatallada).

Santiga: tots els papers de l'auca

El territori de Santiga es va descriure en el treball sobre la història de l'agricultura de Santa Perpètua de Mogoda del 2009. Posteriorment, l'any 2012, a mode de ressenya històrica vaig fer un article per a la revista *L'Ordit*, del Centre de Recerques i Estudis Mogoda. La ressenya començava així:

La història de Santiga dels darrers 1100 anys planteja la descripció històrica d'una villa altmedieval que es disgrega parcialment en masos, però també la descripció d'una villa on el feudalisme crea un model de parròquia i castell senyorial, i perquè no? un castell amb funcions militars i repressores, una gran propietat rural que decreix, s'estabilitza, i torna créixer, fins a condicionar el desenvolupament d'aquest territori. És també la descripció d'una comunitat rural que lluita pel seu futur durant pràcticament tres segles per aconseguir la jurisdicció reial i el resultat final, l'enfortiment encara més gran del Castell sense necessitat de jurisdiccions ni actuacions feudals (Canyameres 2012: 127).

Santiga, des de la perspectiva del present estudi, és un territori que compleix amb tots els processos i models descrits fins ara. Pot fer tots els papers de l'auca: tenim l'Antiga del segle x, amb les primeres referències documentals. De la segona meitat del segle xi tenim el capital relacional i polític d'Arnal Geribert, que podria explicar per què Santiga queda fora del mapa administratiu de castells termenats i passa a ser una quadra independent. Tenim les donacions pietoses del testament d'Arnal Geribert, de l'any 1121 (Rius 1945: doc. 857), en el qual va donar els alous i les possessions que tenia fora de l'àmbit territorial de Santiga, a la catedral de Barcelona, als monestirs de Sant Miquel del Fai, Sant Llorenç del Munt, Sant Cugat del Vallès, Santa Maria de l'Estany i Sant Benet de Bages, i a l'orde militar dels Hospitalers. Finalment, tenim la casa forta de Santiga a una banda de la plaça i el poder religiós representat per la parròquia a l'altra banda.

El testament de Sança d'Antiga de l'any 1157 sembla indicar una pèrdua de pes rellevant del llinatge. Els dominis territorials eren part del poder o capital relacional individual o familiar. Que els territoris gestionats disminueixin pot portar a aquesta davallada.

De fet, per a la *Santiga dels masos* el període 1157-1381 (per posar convencionalment principi i fi cronològic) esdevindrà l'època daurada, en la qual Santiga es converteix en un territori de masos. Això i l'absentisme dels propietaris de la casa de Santiga afavoriran aquest procés. Com passa sovint, quan el poder feudal s'allunya del lloc, les comunitats pageses milloren. El pic de més població rural a Santiga es dona al segle xiv. L'any 1370, ja passat els temps de les *mortalitats*, encara hi havia quinze masos habitats, la xifra més alta referenciada fins als nostres dies.

La venda del castell l'any 1381 a Joan Safont comportà possiblement un enduriment de les càrregues sobre els pagesos de Santiga. Quan Safont era tresorer reial va aconseguir que Santiga passés de quadra a castell termenat. És en aquest període quan comencen els problemes amb els habitants dels masos que volien passar a la jurisdicció reial.

Els Sentmenat, nous senyors de Santiga des del 1390, continuaren les disputes. Entre els anys 1404 i 1409 Ramon de Sentmenat, com a penyora de certes quantitats de diners deixades al rei Martí l'Humà, aconseguí d'aquest la cessió de l'alta i baixa jurisdicció civil i criminal, el mer i mixt imperi de Santiga. Això vol dir que el senyor del castell de Santiga podia impartir justícia, empresonar, jutjar i sentenciar a mort, i fins i tot executar les sentències de força en el castell.

A la segona meitat del segle xv la pressió senyorial s'accentua encara més, els Sentmenat viuen moltes temporades al castell i intenten controlar-ho tot. Els pagesos s'enutgen tant com poden. A Santiga el segle xvi es caracteritza per la continuació de les trifulgues per aconseguir la jurisdicció reial dels deu masos que quedaven després de les pestes del segle xiv. Els pagesos dels masos aconsegueixen les pretensions de jurisdicció reial i, definitivament, guanyen. Santiga passa a la jurisdicció reial des de l'any 1533 i la confirmació te lloc l'any 1585. El castell de Santiga i les seves terres deixen de ser el pal de paller jurisdiccional i passen a ser una gran propietat agrícola.

En el decurs del segle xvii el procés de pèrdua de famílies de mas continua. Els masos que queden buits, o bé els compren els amos del castell i els destinen a masoveries, o bé es converteixen en masos ròncecs que s'incorporen a les terres de gestió directa del castell.

Fotografia 8

Accés principal al castell de Santiga

S'hi observa el portal dovellat i l'escut de Miquel de Salbà i de Vallgomera (Barcelona, 1613 – Madrid, 1684), primer marquès de Vilanant, senyor de Santiga i Jorba, i el propietari més implicat en la modernització del castell (autor: Esteve Canyameres, 2003).

La llarga davallada de la població portarà que l'any 1847 Santiga perdi la condició de municipi per no tenir les cent persones totals de població. Mentrestant, com menys població de pagesos de mas hi ha, més masoveries del castell hi ha i més gran és la propietat del castell de Santiga.

Als segles XVII i XVIII, malgrat les successions en la família propietària, que podien representar moments crítics amb perill de venda i disgregació, la propietat es manté. I en el període de govern dels Salbà, s'enforteix i s'amplia. Ara bé, els propietaris vivien cada vegada més lluny. El darrer Salbà va fer carrera a Madrid, on va morir. Al segle XVIII els seus hereus, els comtes de Robres, passen de Barcelona a l'Aragó. El seu il·lustre descendent, el comte d'Aranda, viu a Madrid, i el nebot i hereu d'aquest, el duc d'Híjar, *grande de España*, gasta a Madrid per sobre de les possibilitats de les rendes de la casa ducal. Tot i la llunyania, i que Santiga fou una propietat més del patrimoni Robres, un molt bon sistema i una xarxa d'administradors muntada segurament per Pedro Pablo Abarca de Bolea-Ximénez de Urrea i Pons de Mendoza, comte d'Aranda († 1798), havia millorat encara més la gran propietat de Santiga. S'havien construït mines i basses per al regadiu. La vida dels cortesans de Madrid era molt dura, requeria molts diners i els ducs d'Híjar estaven molt endeutats. L'any 1804 es va vendre tot el patrimoni dels Salbà del Principat per eixugar deutes del duc.

El comprador fou Jaume Mas i Dot, un altre “rico catalan” que vivia dels subministraments de tot i a tothom a Madrid.

Santiga va perdre la seva autonomia municipal per no tenir suficient població l'any 1847. Les maniobres per defensar la continuïtat del municipi no tenien el suport del propietari més gran (Vilàs 2011: 149-152). L'any 1873, per mort sense descendència de l'amo, la propietat del castell de Santiga fou venuda pel preu de 240.000 pessetes. En la venda es descriu que l'heretat tenia 186,5 hectàrees d'extensió. Avui dia, tot i les segregacions i la construcció del polígon industrial Santiga, la propietat del castell de Santiga continua essent una de les grans propietats agroforestals de la plana central del Vallès Occidental.

A mode de conclusió

A continuació s'han inclòs dos annexos: un amb el quadre 3, un resum de les hectàrees de les torres, les quadres i els castells estudiats, que formen part d'aquelles propietats grans i aïllats que hi havia dins les vil·les de finals dels segles x i xi, a més d'alguns casos diferents d'agrupació de terres per compres o per donacions i que també esdevindran grans propietats. L'altre annex és una proposta d'esquema del procés (simplificat i resumit) que han seguit aquests models de propietat al Vallès Occidental fins a finals del segle XIX.

En el primer annex, l'exercici d'intentar veure l'extensió de les terres pròpies dels castells, les torres i les quadres ha aportat com a conclusió la gran variabilitat existent pel que fa a les hectàrees d'extensió, tot i que sempre estem amb superfícies per sobre del que serien les superfícies dels masos mitjans o dels més grans d'aquesta zona del Vallès.

El segon annex pretén evidenciar esquemàticament que el paisatge rural i de propietats del pla del Vallès no estava format simplement per masos i població agrupada en vil·les com Terrassa, Caldes o Granollers. Hi havia propietat mitjana i gran que formava, entremig de les agrupacions de població i de la població dispersa dels masos, un mosaic que sobreviu al pas dels segles. Tot i les transformacions dels segles x i xi, queden estructures de propietat d'aïllats, encara identificables a finals del segle XIX. Fins i tot la toponímia d'època moderna ens determina molt bé què és un mas, una torre o un castell de plana, en funció de la història secular i l'evolució d'aquests models de propietat aloera.

Referències documentals

- ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona
- AHCT: Arxiu Històric Comarcal de Terrassa
- AHDB: Arxiu Diocesà de Barcelona; Fons de Capbreus de Sant Miquel del Fai
- AHPNB: Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona
- AHS: Arxiu Històric de Sabadell
- ANC: Arxiu Nacional de Catalunya
- AHCV: Arxiu d'Història de Castellar del Vallès

Bibliografia citada

- ALSINA GIRALT, J. (1987). *Índex de topònims de Sabadell i el seu terme fins a la darrereria del segle XVIII*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell.
- ALSINA I CATALÀ, Claudi; FELIU I MONFORT, Gaspar; MARQUET I FERIGLE, Lluís (1990). *Pesos i Mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial.
- ALTURO PERUCHO, Jesús (1985). *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona, del 942 al 1200*. Barcelona: Fundació Noguera.
- ALTURO PERUCHO, Jesús (1985). *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*. Bellaterra: UAB, Faventia Monografies.
- BOSCH I CARDELLACH, Antoni (1992). *Anales de la Villa de Sabadell desde el año 987 hasta el de 1770*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach. Edició facsímil del manuscrit original de 1770.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (1988). «Història». Dins *Nou itineraris d'interès*. Sentmenat: Grup d'Amics del Museu-Arxiu de Sentmenat. Nou itineraris excursionistes amb el comentari històric corresponent.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (1991). «Els orígens familiars del senescal de Barcelona Guillem Ramon I», *Paratge*, núm. 2 p. 7-18.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (1999). «El pou de glaç de Sant Oleguer. Notícia de la seva construcció», *Arraona. Revista d'Història* [Sabadell], núm. 22, p. 91-95.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2000). «Les falsificacions nobiliàries: els cas dels Amat de Palou originaris de la vila de Sabadell», *Paratge*, núm. 11, p. 63-85.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2001). «Can Solà del Racó de Matadepera (segles XIII-XVII). Ressenya històrica», *Terme Revista d'Història*, núm. 16, p. 91-109.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2003). «Programa de Documentació dels edificis, construccions i elements d'interès històric, arquitectònic, arqueològic, paleontològic cultural, social, tècnic i indústria de l'àmbit del riu Ripoll a Sabadell (1997-1999)» [CD], *Arraona*, núm. 27 [cap. II: termes, esglésies, masies i pous de glaç; cap. IV: camins, ponts i passejers, de l'àmbit del Ripoll].
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2009). *Masos, masies i masoveries. Estudi de l'agricultura de Santa Perpètua de Mogoda i Santiga (segles XI-XX)*. Santa Perpètua de Mogoda: Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2010). *La genealogia com a cultura Popular per la seva vinculació a la terra, la casa, a l'ofici*. Transcripció de les conferències d'Antoni Pladevall i Font i Esteve Canyameres Ramoneda en el Cicle de Debats de la Institució Catalana de Genealogia i Heràldica. Barcelona: Ateneu Barcelonès, p. 19-32.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2012). «Aproximació a la història de Santa Maria l'Antiga», *L'Ordit*, núm. 3, p. 127-143.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2015). «Can Pèlags, ressenya històrica», *Plaça Vella*, núm. 56, p. 33-49.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2015). *Les masies de Terrassa*. Terrassa: Fundació Arxiu Tobella.

- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2016). «Pròleg». Dins *Can Feu i les imatges del record*. Sabadell: Associació Cultural Can Feu, p. 8-11.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve (2017). «Els orígens familiars de Francesc d'Ametller i Perer de les Planes. El mas Ametller de Castellar del Vallès (segles XIV-XVII)», *Plaça Vella*, núm. 58, p. 7-24.
- CANYAMERES RAMONEDA, Esteve; SUÁREZ FERNÁNDEZ, F.; TORREDEMER TURU, R. (2000). *Can Turu. Història d'una masia de Viladecavalls (segles XIV-XX)*. Terrassa: Ramon Torredemer Turu.
- CARRERAS COSTAJUSSÀ, Miquel (1932). *Elements d'història de Sabadell*. Sabadell: Comissió de Cultura.
- CASTELLANO TRESSERRA, Anna *et al.* (1990). *Recerca històrica: Torre de Mossèn Homs*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa.
- CATALÀ ROCA, Pere (1967). *Els castells catalans*. Vol. II. Barcelona: Dalmau.
- COLL RIERA, Joan-M. (2015). «Can Pèlags, estudi arquitectònic», *Plaça Vella*, núm. 56, p. 5-32.
- COMASÒLIVAS FONT, Joan (2003). *Dietari de Francesc Gorina Riera, pagès de Matadepera 1841-1904*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FÀBREGA GRAU, Àngel (1995). *Diplomatari de la catedral de Barcelona*. Barcelona: Arxiu Capítular de la Catedral.
- FARIAS ZURITA, Víctor (2009). *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FERRAN SOL, Joan Antoni (2013). *Tres capbreus del Vallès Occidental. Les rendes del monestir de Sant Llorenç del Munt i les del Priorat i Sagristia Major del Monestir de Sant Cugat del Vallès (segles XVII-XIX)*. Sabadell: Fundació Ars.
- FERRANDO ROIG, Antoni (1983). *El Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i Serra de l'Obac. Història i arqueologia vistes per un excursionista*. Sabadell: Cooperativa el Pot.
- FERRANDO ROIG, Antoni (1987). *El monestir de Sant Llorenç del Munt i les seves possessions*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERRANDO ROIG, Antoni (1984). «Sant Vicenç de Jonqueres i Sant Llorenç del Munt», *Butlletí de la Unió Excursionista de Sabadell*, núm. 68-69, p. 37-38.
- FERRANDO ROIG, Antoni (1988). *Cròniques bandoleres de Sant Llorenç de Munt — El camí ral de Barcelona a Manresa*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi; MARTÍ, Ramon (2015). «Les explotacions rurals tardo antigues i altmedievales a la Catalunya Vella: una síntesi arqueològica», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 27, p. 91-109.
- GARCIA CARRAFFA, A. i A. (1968). *El solar catalan valenciano balear*. Sant Sebastià: Librería Internacional.
- GONZÁLEZ; Antoni; MONER, Jeroni; RIPOLL, Ramon (2005). *La masia catalana. Evolució, arquitectura i restauració*. Figueres. Brau.
- MALLORQUÍ GARCIA, Elvis (2000). *El mas com a unitat d'explotació agrària. Repàs dels seus orígens*. Girona.

- MARTÍ CASTELLÓ, Ramon (2014). «Población y reorganización del territorio: castillos, parroquias y sagreras». Dins *Enciclopedia del románico en Cataluña*. Palencia: Centro de Estudios del Románico, p. 65-84.
- MARTÍ CASTELLÓ, Ramon (2008). «Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval». Dins *Villa I: De la Tarraco-naise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (ive-xie siècles). Les habitats ruraux*. Tolosa de Llenguadoc: Méridiennes, p. 145-166.
- MAURI, Alfred (1996). *L'església de Sant Pau de Riu-sec (Sabadell, Vallès Occidental)*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell (Quaderns de Patrimoni, 3).
- MOLERA, Pere (1989). «La Ronda del Castell». Dins: *X Ronda Vallesana Sentmenat-El Farell*. Sabadell: Unió excursionista de Sabadell, p. 34-36.
- MOREU-REY, Enric (1967). *Sant Fruitós del mas Fruitós de Sentmenat*. Barcelona: Cuscó.
- PLADEVALL I FONT, Antoni (1966). «Ermessenda de Carcassona: comtessa de Barcelona, Girona, i d'Osona». *Anuario de Estudios Medievales* Barcelona.
- PUIG USTRELL, Pere (1988). *Pergamins de l'Arxiu Històric Comarcal de Terrassa, 1278-1387*. Barcelona: Fundació Noguera.
- PUIG USTRELL, Pere (1992). *Capbreu primer de Bertran, acòlit, notari de Terrassa 1237-1242*. Barcelona: Fundació Noguera.
- PUIG USTRELL, Pere (1995). *El monestir de Sant Llorenç del Munt. Diplomataris dels segles X i XI*. Barcelona: Fundació Noguera.
- PUIG USTRELL, P.; RUIZ GÓMEZ, V.; Soler Jiménez, J. (2001). *Diplomataris de Sant Pere i Santa Maria d'Egara Terrassa, 958-1207*. Barcelona: Fundació Noguera.
- ROCA GARRIGA, Pere (1981). *Índex toponímic del Cartulari de Sant Cugat del Vallès*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.
- ROIG DEULOFEU, Albert (2009). *Estudi patrimonial del castell de Can Feu*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell [inèdit].
- ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J.M.; MOLINA VALLMITJANA, J.A. (1993). *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat del segle V al XX 1500 anys d'evolució històrica*. Sentmenat: Ajuntament.
- RIUS I SERRA, José. (1945-1947). *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*. Barcelona: CSIC.
- SERRA PUIG, Eva (1988). *Pagesos i Senyors a la Catalunya del segle XVII, la Baronia de Sentmenat 1590-1729*. Barcelona: Critica.
- URBANO LORENTE, Judith (2016). «El Romanticisme». Dins DD.AA. *Can Feu i les imatges del record*. Sabadell: Associació Cultural Can Feu. Sabadell p. 12-13.
- VILAGINÉS SEGURA, Jaume (1991). *Catalunya Romànica*, Vol. XVIII; Barcelona p. 52-53.
- VILÀS GALINDO, Ernest (2011). Agregacions al segle XIX: El cas de Santiga (1836-1847). *L'Ordit*, núm.4 p. 149-158.
- VINYALS ROVIRA, Fermí (1978). *Preliminars de la Història de Santa Perpètua de Mogoda i de Santiga*. Santa Perpètua de Mogoda: Ajuntament
- VINYALS ROVIRA, FERMÍ (1984). *Notes de la Història de Santiga, petit poble del Vallès*. Barcelona: Altafulla.

Annex I

Resum d'hectàrees de les torres, les quadres i els castells estudiats

Terme municipal	Nom actual	Hectàrees (aprox.)	Observacions
Barberà del Vallès	Castell de Barberà (casal de Santa Coloma)	280	Estimació del territori històric de Santa Coloma
Castellar del Vallès	Canyelles	260	Amillarament de 1919
Castellar del Vallès	Can Pèlags	60	Inscripció registral de 1934
Castellar del Vallès	Sant Pere d'Ullastre (masos)	330	Sumatori dels 5 masos de l'amillarament de 1919
Castellar del Vallès	Castell de Clasquerí i can Messeguer	88	Amillarament de 1919
Sabadell	Torre d'en Feu	135	Estimació del plànol de 1886
Sabadell	Torre de Sant Pau (de Riusec)	150	Estimació de tota la quadra any de 1471
Sabadell	Torre del Canonge	138	Amillarament de 1945
Sabadell	Can Vilar (Togores Sobiranes)	132	Amillarament de 1945
Santa Perpètua de Mogoda	Castell de Santiga	186	Venda de l'any 1873
Sentmenat	Casot de ca n'Oriac + can Clapers Jussà + can Costajussà i can Mèima	140	Estimació de tot el solar d'Oriac a partir dels amillaraments
Sentmenat	Castell de Sentmenat	280	Estimació dels límits, s. xiii
Terrassa	Vallparadís (Quadra)	230	Estimació, inclosos els masos, any 1835
Viladecavalls	Can Cabassa (Quadra de Clarà)	82	Registre de la Propietat, any 1878
Viladecavalls	Quadra de Viladecavalls Jussà	180	Estimació del terme, 1781
Viladecavalls	Quadra de Viladecavalls Sobirà	330	Estimació del terme, 1781

Font: Elaboració pròpia a partir dels càlculs de polígons amb l'aplicació Google Earth, versió 9.3, any 2020. S'ha incorporat també el coneixement de les dades aproximades sobre termenals de les propietats segons els amillaraments dels segles XIX i XX i els plànols conservats de Sant Pere de Terrassa, Sabadell, Castellar del Vallès, Sentmenat, Santa Perpètua de Mogoda, Santiga i Matadepera; a més dels capbreus de Viladecavalls del Fons Can Falguera (ACA), els mapes del plet civil de la quadra de Viladecavalls Jussà de l'any 1781 dins el Fons de la Reial Audiència (ACA), els capbreus del castell de Barberà conservats a l'AHPNB i el mapa de la finca de la Torre d'en Feu del 1886 (de Jorge de Palleja i de Ferrer-Cajigal). En les observacions s'indica la font del càlcul per obtenir la xifra aproximada. Quan es parla d'estimacions, s'indica l'any o el segle per al qual s'ha pogut fer el càlcul estimatiu.

Annex II

Aproximació als processos de transformació, disgregació i pervivència de la propietat aloera des dels segles X-XI fins al segle XIX

